

спрыяла разьвіцьцю гандлю ў Беларусі; але яно-ж было прычынаю яе дальнейших няшчасцяў. На прасторах Беларусі адбывалася і да нашага часу адбываецца векавая барацьба паміж Усходам і Захадам, руйнуючы нашу гаспадарку, дэморалізуючы грамадзкае і нацыянальнае жыцьцё, не даючы магчымасці беларусу стаць на сваё ўласныя ногі.

З кожным сталеццем, аднак, барацьба цывілізацыяў прыймае ўсё больш спакойныя формы, а мέжы народаў робяцца выразнейшымі і трывалейшымі, нявыгоды-ж географічнага палажэння зыніштажаюцца дарогаю вольных міжнародных умоваў. На даўнейших арэнах бітваў спатыкаюцца народы для абмёну культурнымі вартасцямі. Старыя ваёныя шляхі пакрысé заастаюць зялёнаю травою. Прыйдзе пэўне час міру і спакойнае творчае працы і для Беларусі. Калі Беларускі Народ, увабіраючы ў сябе ўплывы розных культурыаў і цывілізацыяў, патрапіць ператравіць і пагадзіць іх у сваёй істоте, дык зробіцца ён важнейшым звязном у сусьветнай чарадзé народаў, вогнішчам агульна-людзкае культуры. Да гэтага вядзé ў роўнай меры і географічнае палажэнне яго краю і поўная цяжкіх дазнаньняў ягоная гісторыя.

**НАСЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ ЯГО ГАСПАДАРНАЯ
ДЗЕЙНАСТЬЦЬ.**

НАСЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ І ЯГО ГАСПАДАРНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ.

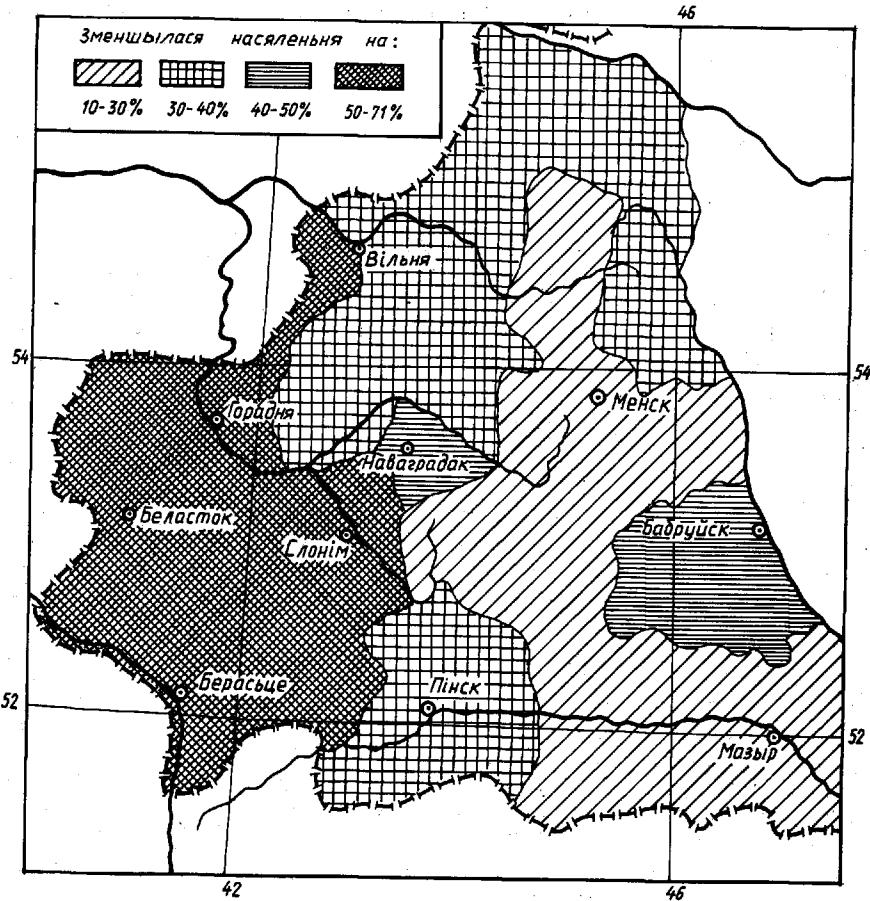
РАЗДЗЕЛ V.

Этнографічны агляд.

§ 28. ЛІК, РАЗМЯШЧЭНЬНЕ, РУХ І ПАДЗЁЛ НАСЯЛЕНЬНЯ БЕЛАРУСІ.

Вызначыць саўсім точна лік насялення Беларусі цяпёр яшчэ нёльга; пасля вайны хаця і праводзіліся ва ўсіх частках Беларусі народныя перапісы, але рабіліся яны найбольш насьпех, а часам і з пэўнымі палітычнымі мэтамі, дык надта вёрыць ім нёльга. Самы агульны і досіць добры перапіс быў зроблены яшчэ ў 1897 годзе. Тады на ўсім Беларускім прасторы налічылі каля $10\frac{1}{2}$ міліёнаў усяго насялення. Пазынейшыя падлічэнныя выявілі, што насяленне ў нас у сярэднім прырастает на 2 % ў год. Карыстаючыся з гэтых цыфраў, можна разылічыць, што ў мамант пачатку вайны (у 1914 годзе) жыло ў Беларусі каля $14\frac{1}{2}$ міліёнаў насялення. За час вайны ня толькі рост насялення спыніўся, але адбылося вялізарнае яго зъмяншэнне. Паводле перапісу, зробленага польскай уладою ў 1919 годзе ў заходній і цэнтральнай Беларусі (рыс. 47), выходзіць, што навет найменш зачэпленыя вайною паветы Меншчыны страцілі праз вайну больш 25 % насялення, далей-жа на захад — яшчэ больше спусташэнне. Паўночна-заходнія Беларусь (Віленшчына) страціла каля 35 %, а паўднёва-заходнія (Горадзеншчына) — каля 60 % насялення, пры чым у паасобных паветах страціла гэтая даходзіць аж да 70 % (Берасцейскі пав.). Наагул выходзіць, што заходнія Беларусі страціла больш трох міліёнаў людзей, а калі лічыць, што рэшта Беларусі гэтак сама спустошана, як Меншчына, дык выйдзе, што наагул Беларусь за вайну страціла каля пяцёх міліёнаў насялення.

Гэткае вялікае зъмяншэнне насялення ёсьць бязумоўна толькі часовым зъявішчам. Бо з тых 3-х мілёнаў людзей, якія былі выгнаны расейскім войскам з Беларусі ў бежанства, хадзя значная іх частка загінула па дарозе і ў чужой старане,

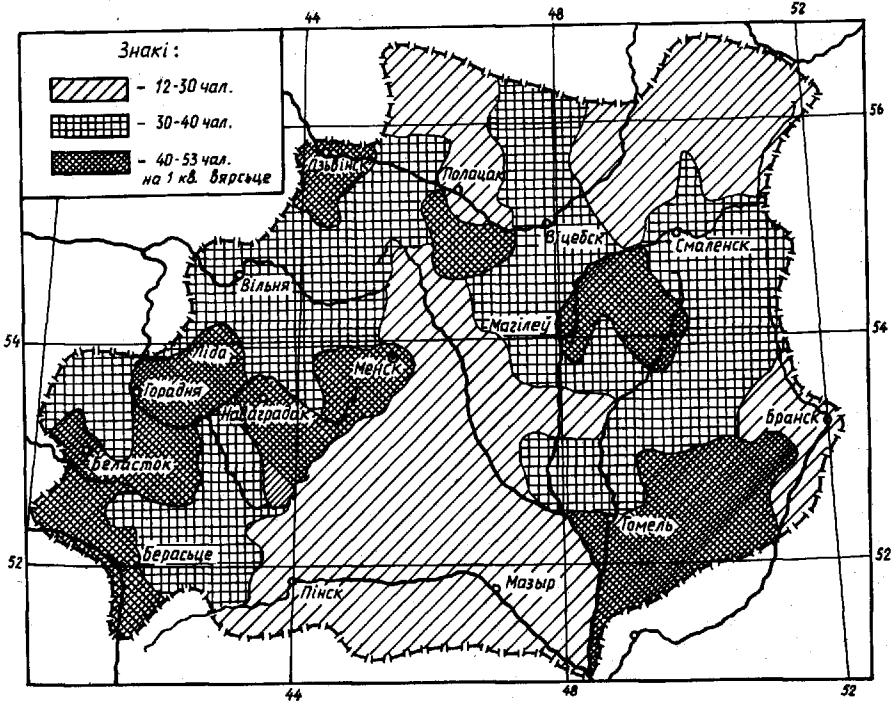

Рыс. 47. Зъмяншэнне насялення ў заходній Беларусі за час апошніяе вайны (1914—1919).

а значная частка ўжо вярнулася на Бацькаўшчыну, шмат яшчэ застаецца і цяпер параскіданых на вялізарных прасторах Маскоўшчыны і Сыбіру. Ня гледзячы на бязъмеры цяжкія варункі дарогі ў Бацькаўшчыну, яны усё-ж ня кідаюць надзеі вярнуцца да сваіх спаленых хатаў, на родную зямельку. І пэўне шмат іх яшчэ вέрнеца назад; ды навет і тых, якія

застаюцца на чужынѣ, павінны мы заўсёды мець на ўвазе, калі будзем выясняць агульны лік беларусаў.

З гэтых прычынаў, кажучы аб гушчыні насялення паасобных частак Беларусі, мы будзем разглядаць не выпадковыя даннныя аб спустошаных паве́тах, а перадваённыя лічбы, калі жыцьцё было мэнш-больш сталае. Гушчыня насялення мае дужа вялікае значэнне і ўпрыгожвае перад усім на эканомічнае жыцьцё стараны, а праз гэта і на культурнае ды палітычнае яе палажэнне. Найбольш культурныя старони ў сувеце маюць і найгусцэйшае насяленне; старони, дзе жывуць някультурныя народы, звычайна бываюць рэдка

Рыс. 48. Гушчыня насялення ў Беларусі (1897 г.).

засёлены. І хоць з гэтага правіла бываюць выняткі (Фінляндыйя, гл. вышэй), але трэба прызнаць, што згушчэнне насялення цэсна звязана з разьвіццём матар'яльнае і духоўнае культуры краю. Гушчыня насялення Беларусі перад вайною дайшла ў сярэднім да 50 чал. на кв. вярсъце, цяпер яна — каля 35 чалавек, гэтак сама мэнш-больш, як была 25 гадоў назад, у часе перапісу 1897 году.

Паводле даных гэнага перапісу насяленне размешчана на прасторы Беларусі няроўна (гл. карту, рис. 48). У краінах

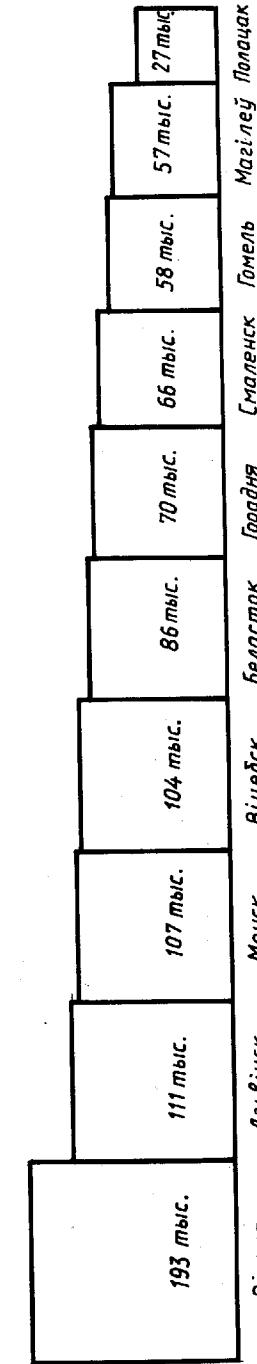
з лéпшымі грунтамі, з разьвітым экономічным жыцьцём насяленыне гусьцéйшае; на бéдных грунтох, далёка ад мястай і шляхоу, адным словам у бéдных і глухіх закутках, насяленыне жывé рэдка. Найгусьцéйшае насяленыне мéла тады (у 1897 г., гл. табліцу далей) Наваградчына, Амсьціслаўшчына і Лéпельскі павéт дзякуючы сваім багатым грунтом і, з другога боку, Беласточчына і лесастэп, дзе асабліва моцна разъвівалася прамысловасць. Усé гэтая краіны ўжо тады (у 1897 г.) мéлі гушчыню 45—50 чал. на кв. вярсьце аднаго толькі вясковага насялення, ня лічучы мястэвага насялення. Вакола гэтых гусьцéйшых краін ляжалі радзéй засёленыя прасторы, а найрадзéйшае насяленыне было ў Палéсьсі, асабліва ў Прыпяцкім (Мазырскі пав. — 12 чал. на 1 кв. вяр.) і ў паўночнай Смалéншчыне (Бельскаяе Пале́сьсе — 16 чал. на 1 кв. вяр.). Цяпér лічбы гэтая моцна зъмяніліся, але да саме вайны адносіны між імі заставаліся даунéйшыя, і мы на гэтая лічбы будзем увесь час апірацца, як на найбольш пэўная і адпавядаючая нормальным варункам. Трэба аднак адзначыць, што ў Прыпяцкім Пале́сьсі насяленыне перад вайною дужа шыбка ўзрастала і, калі-б усё было спакойна, магчыма, што гэтая краіна ўжо была-б цяпér не апошняю ў Беларусі па гушчыні насяленыне.

Калі Беларусь мае цяпér ня вельмі густое насяленыне, дык затое ёсьць у яé цвёрдая надзея, што ў будучыне з гэтага боку яна дагоніць, прынамсі, калі не перагоніць, сваіх заходніх суседзяў. Надзею гэтую дае надзвычайна шыбкі прырост насялення ў Беларусі. У часе скасаванья прыгону ў Беларусі жыло краіху больш за 5 міліёнаў людзей; за 60 гадоў, якія мінулі з того часу, насяленыне Беларусі пасыпела было павялічыцца ў тро разы. Што году на кожную тысічу чалавéк прыбывае 20, новыя. Важна адзначыць, што гэтае павялічэнне насялення адбывалася ў спакойныя часы, і яго прычынаю была значная перавага радзінаў над съмерцямі ў Беларусі, а не перасяленыне у Беларусь чужых людзей (імміграцыя), якое калі і адбывалася тады, дык у саўсім малых разьмерах. На 1000 чалавéк што год ў Беларусі рагдаецца ў сярэднім 45 чалавек, а памірае — 25.

З эўропейскіх краёў толькі ў Маскоўшчыне ды ў Украіне лік радзінаў краіху большы, чым у Беларусі, ўсé-ж іншыя краі з гэтага боку застаюцца далёка ззаду (у Францы на 1000 жыхараў — толькі 21 радзіны). Праўда, і памірае ў нас людзей больш, чым у культурных старонках Захаду, але ўсé-ж шмат мénш, чым у Маскоўшчыне і Украіне; праз гэта ў прырост у нас адзін з найбольшых у Эўропе. Пачаўся гэты шыбкі прырост пасля скасаванья прыгону; прычынаю яго ёсьць значнае зямельнае раздоллье, якое мае Беларусь раўнуючы да іншых краёў, здаровы клімат ды краіху мо большая агульная культурнасць насяленыня, чым у нашых усходніх сусéдзяў, і праз тое — меншая съмертнасць. Цікава, што чым далей

пасувацца па Беларусі на ўсход, у бок Маскоўшчыны, тым съмертнасць насялення павялічуецца: ў Віцебшчыне на 1000 жыхараў памірае ў год 22, ў Меншчыне — 26, у Магілёўшчыне — 27, а ў Смаленскай губэрні (разам з велікарускімі паветамі) — 39 чалавек, і гэта ня гледзячы на тое, што ў Смаленшчыне істнуетe ўвесе час земскае самаўрадаванье, якое клапоціцца аб мэдыцынскай помачы і якога ў цэнтральнай Беларусі да апошняга часу ня было. На заходзе Беларусі лік радзінаў краіху меншы, чым на ўсходзе. Найбольшы прырост у Беларусі маюць палескія паветы (найбольш — Мазырскі), дзе найбольшое зямельнае раздоллье і куды таксама пакрысé перасяляецца, купляючы зямлю, насяленыне з гусьцей заселеных краін ў Беларусі.

Насяленыне Беларусі жыве або ў мястэчках, або ў вёсках, засыёнках, дварох, фаліварках і хутарох. Розыніца паміж мястамі і мястэчкамі галоўным чынам па вялічыні; мястэчкі маюць мénшы лік жыхараў, чым мясты. Мястэчкі-ж адрозніваюцца ад вёсак перад усім заняткамі жыхараў, але таксама і вялічынёй. У вёсцы ўсé блізка жыхары займаюцца гаспадаркаю; ў мястэчках значная частка іх занята гандлем і ў прамысловасці. Кожнае мястэчка ёсьць гандлёвым цэнтрам для сваёваколіцы і ўвесь гандаль у нас адбываецца ў местах ды мястэчках. У Беларусі ёсьць каля 70 мястэй і больш 500 мястэчак. Жыве ў іх каля 25 % усяго насялення Беларусі. Найбольшыя мясты Беларусі (рыс. 49): Вільні — перад вайною мела 200 тыс. жыхараў, Дзьвінск — 120 тыс., Менск — 110 тыс., Віцебск — 115 тыс., Беласток — 90 тыс., Горадня — 70 тыс., Смаленск — 70 тыс., Гомель — 65 тыс., Магілёў — 60 тыс. Месть Беларусі вельмі шыбка растуць, асабліва калі праз іх пройдзе чыгунка. Тады, як гэта відна з таблічкі, праз кожныя

Рыс. 49. Лік жыхараў у большых местах Беларусі ў 1911 г.

Рост вялікіх местаў (паводле Э. Ромэра).

Гады Месты	Насяленне ў тысячах:					
	1860	1870	1880	1890	1900	1910
Вільня	50	60	88	125	165	200
Дзьвінск	25	29	57	70	77	108
Менск	25	36	48	70	95	105
Віцебск	24	31	45	60	80	100

блізка 20 гадоў яны падвойваюць сваё насяленне, якое зьбіраецца ў іх найбольш з вёсак акаличных краінаў. Апрача правядзення чыгунак росту местаў моцна дапамагае развязцьце прамысловасці. Ад шыбкасці росту местаў залежыць іхні знадворны выгляд. Тыя места, што вельмі хутка растуць, ў значнай меры зложаны з новых, недабудаваных кварталаў, маюць рух і ажыўленне на вуліцах. У местах з слабым ростам новая будоўлі спатыкаюцца рэдка, за тое шмат руінаў, жыцьцё йдзе цішэй. У апошнія часы перад вайною найшыбчай расьлі з вялікіх местаў: Віцебск, Гомель і Дзьвінск; Менск і Вільня расьлі цішэй. Цяпер, аднак, палажэнне саўсім зъмянілася і аб сучасным росце і выглядзе наших местаў можна будзе гаварыць толькі праз нейкі час.

Вялічыня вёсак у паасобных краінах Беларусі няроўная; залежыць гэта ад прыродных варункаў. У морэнным краі вёскі маленікі, з некалькіх хат, у сярэднім маюць па 40—60 і ня больш 100 жыхараў. Зразумела, што большым вёскам трудна было-б раскінуць сваё шнуры на няроўнай, зрезанай вазёрамі паверхні гэтае краіны. Даўней на паўдні і ўсход, менш-больш у краінах паўднёвага ланцуга ўзгор'еў і наагул у краінах з slabazыбістую паверхняй, вёскі большыя, па 100—200 чалавек у кожнай. На паўднёвых-жа наших раўнінах, асабліва ў паўднёва-ўсходнім Палесці і лесастэпе, вялічыня вёсак найбольшая — у сярэднім больш, як па 200 жыхараў у кожнай. Вёскі даўжынёю часамі па некалькі вёрст раскідаюць на дзесяткі вёрст сваё палёткі і ляжаць адна ад адной далёка; гэтаму якраз спрыяе раўніннасць мяйсцавасці.

Насяленне Беларусі належыць да некалькіх нацыянальнасцяў, якія розніцацца між сабою моваю і звычаямі (рис. 50). Найбольш у Беларусі ёсьць — беларусаў. На кожную сотню чалавек прыходзіцца ў сярэднім 77 чалавек беларусаў. У

розных частках Беларусі гэты процэнт няроўны: на ўсходзе ён больш, насяленне мае тут больш аднародны выгляд; на захадзе насяленне больш мяшанае з значаю ўсё-ж пераважаю беларусаў. Усіх беларусаў у Беларусі жывець цяпер каля 8 міліёнаў; калі-ж палітыць усіх беларусаў, разсéяных у бéжанстве, на эміграцыі ў Амерыцы, Сыбіру і ў мэстах даўнёйшае Расеі, дык агульны лік іх будзе пэўне каля 11—12 міліёнаў.

Пасля беларусаў найбольш жыве ў Беларусі жыдоў, у сярэднім каля 14 % ўсяго насялення, значыць, каля $1\frac{1}{2}$ міліёнаў людзей.

Палякоў і маскоўцаў жыве ў Беларусі тысяч па 400 адных і другіх, па нейкіх 4 % ўсяго насялення; палякоў больш жыве на захадзе Беларусі, маскоўцаў на ўсходзе.

Жывуць у нас і іншыя народы: нёмцы, латышы, літвіны, украінцы, татары, але кожнага з гэтых народаў жыве ў нас ня шмат, па некалькі дзесяткай тысяч. Нёмцы і татары раскіданы па ўсёй Беларусі, іншыя ўспомненныя народы жывуць найбольш пры граніцах Беларускага прастору з прасторамі адпаведных народаў.

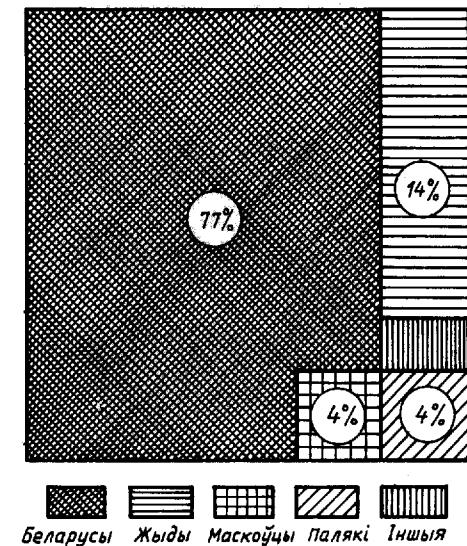

Рис. 50. Нацыянальны склад насялення Беларусі.

§ 29. Б Е Л А Р У С Ы.

Беларусы жывуць масай па ўсім краі. Больш як 90 % усіх беларусаў жывець па вёсках і дварох дый займаецца гаспадаркаю. Местачковыя беларусы займаюцца таксама найбольш гаспадаркаю, але шмат хто ёсьць хлеб і з майстроўкі. У местах беларусы займаюцца рамяством, дробным гандлем і навет гаспадаркаю. Але ня меншай частка, а ў вялікіх местах у некалькі разоў вялікшай часці, працуе работнікамі на хаварыках, у майстроў-рамеёснікаў і ў прыватных багацьшых людзей. Апроч таго, значная частка мэстовых беларусаў займаецца службай ў сялянскіх урадах, так званай інтэлігэнціяй працаю, і ўрэшце належыць да тэх клясы народу, якая жыве з капіталам.

Ня ўсё яшчэ беларусы зразуме́лі, хто яны, і дзеля гэтага шмат хто, можа, і не прызнае́цца, што ён беларус. Неграматны, цёмны чалавéк не прызнае́цца таму, што ён ня вéдае, ніхто яго не навучыў; але ёсьць шмат і добра вучаных беларусаў, якія прызнаюць сябе палякамі або маскоўцамі. Гэта таму, што іхнія дзяды і прадзеды, а можа й яны самі, здрадзілі свайму народу, выракліся роднае мовы і самога імя беларускага. Дык цяпér, хоць яны і вéдаюць іншы раз, што яны беларусы, але ўжо ня хочуць адступаць ад сваёпрызывычкі, ад прызыўчайнае мовы і ад чужога народа, да якога яны або дзяды іхнія прылучыліся. Вéдама, гэта толькі зъява пераходнага часу. Съвéдамасць беларуская гэтак расьцé, што за нéкалькі гадоў вéрнуцца да народа беларускага ўсё яго збаламучаныя сыны.

Пакуль што, аднак, трэба мέць на ўвазе, што нацыянальныя асабнасці выяўлены найляпей у сялянстве; затым, харкторызуючы беларускую нацыянальнасць, мы будзем гаварыць перад усім аб сялянстве.

Беларуская мова і міяццовыя гаворкі. Адзнакаю беларуса ёсьць яго мова. Праўда, ёсьць шмат такіх беларусаў, што ня хочуць, а то й ня ўмёюць гаварыць пабеларуску. Гэта іхняе няшчасце. Ёсьць паміж беларусаў і зусім нёмныя людзі. Іх усё-ж мы павінны лічыць беларусамі, бо іхняі бацькі, дзяды і прадзеды гаварылі пабеларуску.

Беларуская мова ад Горадні і Беластоку аж да Бранску — адна мова. Адныя ў ёй слова і звароты, бо яе стварыў адзін народ, што мае сваю асобную і рэзка выдзеленую душу. Але на вялізарным прасторы Беларусі стварыліся розныя прызвычкі ў мове, розныя гаворкі і розныя вымовы (рыс. 51).

У паўночна-ўсходнім куце Беларусі ёсьць цокаяча гаворка. Тамака заместа гуку ч часта вымаўляюць ц, прыкл. рэцка (зам. рэчка), цужы (зам. чужы), цалавéк (зам. чалавéк). Апроч таго, тут пасъля гуку р могуць быць мягкія галосныя гукі, чаго звычайна ў беларускай мове ня бывае. Кажуць, прыкл., ряка (зам. рака), Прячыстая (зам. Прачыстая). Гэтая гаворка пашырана ў Бéльскім, Парэцкім і Вяліскім паветах, а часткаю і ў суседніх.

У рэшце Смалéншчыны ды ў Чарнігавшчыне ўжо ня цокаюць, але мягкі гук р застаецца. І тут кажуць: бéряг (зам. бераг), ряка (зам. рака); апрач таго, ў Смалéншчыне часамі замéста а кажуць ы; мыладзік (зам. маладзік), зылаты (зам. залаты).

У абедзьвёх гэтых гаворках сустракаеца досіць многа маскоўскіх слоў, бо ўспомненія краіны найдаўжэй былі пад уладаю Масквы. Мяжою моцных упłyваў маскоўшчыны на беларускую мову проф. Карскі лічыць лінію, што йдзé цераз Сé беж, Віцебск, Мсьціслаў, Клімавічы і Навазыбкаў.

На захад ад гэтае мяжы беларуская мова зусім чистая. Ва ўсіх гаворках, якія там ёсьць, ніколі ня бывае мягкога р. Дзеля гэтага ў літэратурнай мове мягкое р ня ўжываецца.

Галоўная беларуская гаворка займае сабою бізкі ўсю цэнтральную і заходнюю Беларусь: і Менск, і Magілёў, і Полацак, і Слуцак, г. зн. больш за палавіну ўсяго прастору Беларусі. У гэтай гаворцы пішуцца беларускія кніжкі.

У трох паветах на заходзе — А ў густоўскім, Сакольскім і Беластоцкім на беларускай мове

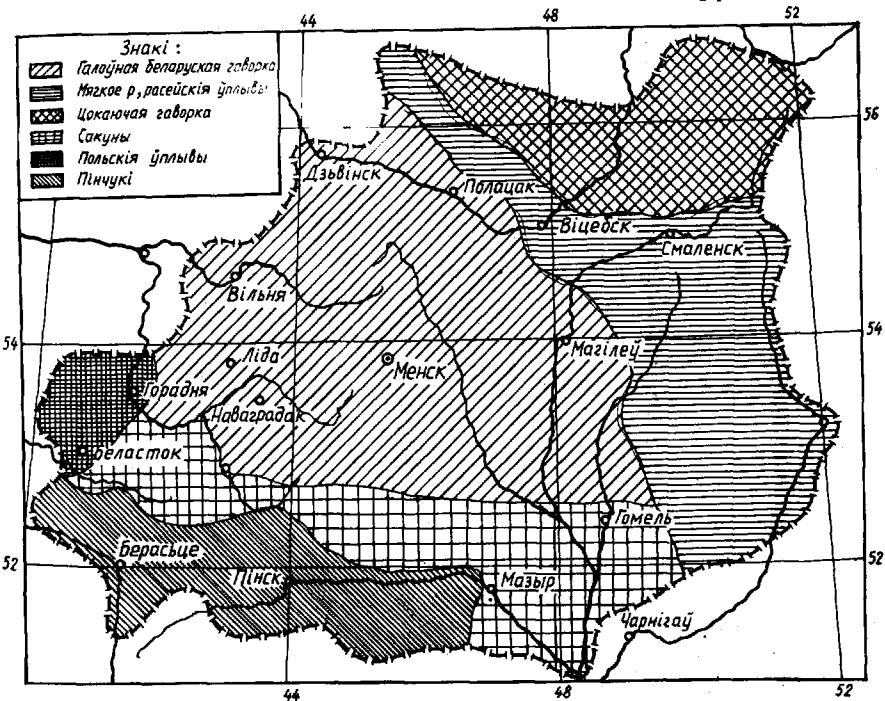

Рис. 51. Беларускія гаворкі.

засталіся съяды ў плаўваў польскае мовы дзеяя
блізкога сусéдства і сумéжнасці гэтых павéтаў з Польшчай.
Тамака беларусы досіць часта ўжываюць польскія слова.

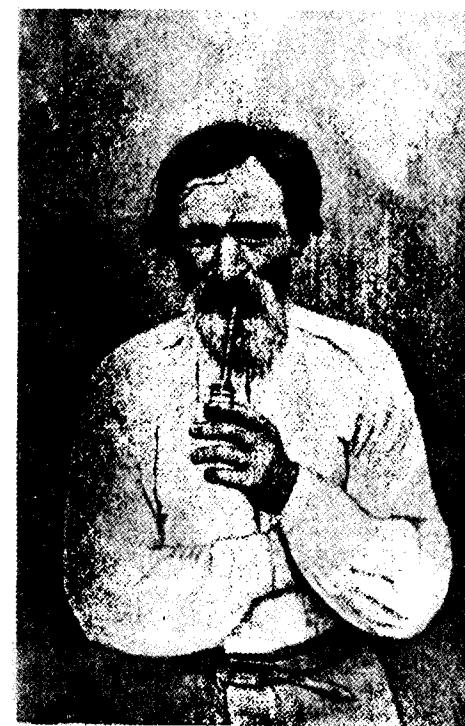
На паўдні ад лініі Гора днія — Слонім — Гомель, г. зн. у Прыпяцкім Палесьсі і ў Горадзеншчыне, ёсьць паднёвая гаворка. Рэзкай яе адзнакаю ёсьць ужываныне заместа — ся на канцы дзеясловаў сярэдняга стану — са (прыкл., зваліўса, глядзéўса), дзеля чаго тамашніх беларусаў завуць сакунамі. У іхнія гаворцы ёсьць і яшчэ некаторыя асобнасці. Прыкл., яны часамі замёста: буду хадзіць, буду рабіць ужываюць старадаўнія формы: хадзіціму, рабіціму і г.д.

Гэтая асобнасці ўжываюцца часамі і ў літэратурнай беларускай мове.

Урэшце на паўднёвым заходзе Беларусі, у Пінскім, Кобрынскім і часткаю ў суседніх паветах жывуць пінчукі. Гаворка іх апрача провінцыянальных беларускіх асаблівасцяў розніцца яшчэ й тым, што ў ёй ёсьць вялікі ўплыў украінскае мовы. Піншчына, аднак, заўсёды была часткаю Беларусі, а жыхары яе ўважаюць сябё за беларусаў.

Фізичны тып беларуса. (Рыс. 52, 53, 54 і 65). Сярод народаў

Усходняе Эўропы беларус зьяўляецца найбольш чыстым прадстаўніком славянскага тыпу. Яго ўсходні сусёд маскоўскі, або велікарускі народ вырас на фінскім грунце, паўстаў ад зъмяшаныя славянскіх і коленістай з манголамі-фінамі. Беларус спрадвёку сядзіць на сваёй зямлі, і гісторыя не памятае на беларускім прасторы значнейшых неславянскіх тузыльцаў, апрача хіба часткі заходняе Беларусі, дзе калісь жыла яцьвесь ды іншыя літоўскія плямёны, наагул кажучы, досіць блізкія да славянаў. З другога боку, няпрыступнасць раздзімых балот і лясоў бараніла беларусаў ад паўднёвых качаўнікоў, і беларусы мае ў сабе тюркскае (гэтаксама мангольскае) крыўі, якая налажыла гэткі моцны знак на тып украінца. Гэтая-ж дзікасць і няпрыступнасць прыроды бараніла Беларусь і ад заходняе коленізацыі, якая дала палякам значную домешку нямецкае крыўі. Гістарычныя прычыны, дзякуючы якім на працягу некалькіх вякоў Беларускі народ складаўся з адных блізка сялян і наагул прыгнечаных клясаў, гэтаксама дапамаглі яму перахаваць чыстоту свайго славянскага тыпу, ў якой з імія можа сыпрацца нават такі чисты славянін, як паляк.

Рыс. 52. Стары гаспадар.

Штогоднімі памерамі новабранцаў устаноўлена, што беларусы найбольш бываюць сярэдняе ўросласці; яны ніжэйшыя ад украінцаў і латышоў, роўныя з маскоўцамі і шмат вышэйшыя

за палякоў. Прыблізны сярэдні рост новабранцаў*: беларусы — каля 1640 міліметраў, украінцы — 1650 мм., латышы — 1670 мм., літвіны — 1640 мм., маскоўцы — каля 1640 мм., палякі — 1620 мм. У розных частках Беларусі ўросласць гэтая няроўная. Найбольш нізкае ўросласці новабранцы ў цэнтральным Палесці ды Радані, найбольш высокія — ў паўночнай Віцебшчыне, ды наагул у заходняй Беларусі. Абыммо грудзей у беларусаў гэтка сама сярэдняе. Наагул беларус мае крэпкі, выносылівы організм. Будова цэла ў яго крыху далікатнейшая, чым у маскоўца.

Аб'яўлецца гэта і ў агульным яго выглядзе, і асабліва ў рысах твары — тонкіх і мяккіх, як у праўдзівага эўрапэйца і славяніна. Скулы ў беларуса, прыкл., ня гэтак рэзка выдаюцца, як у татараў ды маскоўцаў, мясісты нос спатыкаеца рэдка. Коляр скуры ў беларуса звычайна белы. Коляр вачэй і валасоў бывае розны, але паміж беларусаў, раўнуючы да іншых суседніх нацыяў, асабліва вялікі % людзей з блакітнымі і шэрымі вачымі; таксама часцей у нас спатыкаюцца людзі з сьветлымі валасамі, а % чистых брунэтаў малы. Што датычыць будовы галавы, дык на паўдні і паўднёвым усходзе выразна пераважае тып з кароткай, круглай галавою, а на поўначы ўсё большае значэнне мае тып з даўгаватаю галавою.

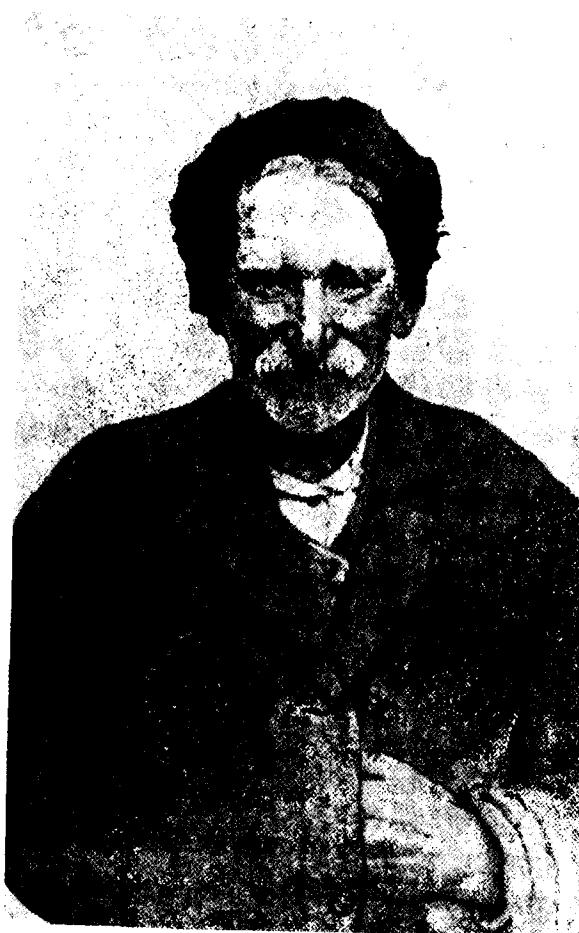
Гэткі пераважаючы фізичны тып беларуса. Спатыкаюцца, аднак, у нас мяйсцоваясці з беларускім насяленнем, але іншых тыпаў, прыкл., з асабліва вялікую ўросласцю, брунэтаў і г.д.

Рыс. 53. Беларускі шляхціц.

* Саўсім дарослыя людзі — крыху вышэйшыя.

Часта гэта паказуе нам съяды якое-небудзь старадаўняе колёнізацыі, ад якое іншага і ўспаміну не засталося апрача ўросласці ці колеру валасоў. Каля этнографічных межаў Беларусі тып беларуса часта зъмянецца, бо там ідзець і да апошняга часу зъмешаваньне беларусаў з іншымі народамі (мэтысацыя). Асабліва гэта значна у ўсходній Смаленскіне, дзе беларусы мяшаюцца з маскоўцамі, ды ў паўднёвым

Рыс. 54. Селянін з-пад Менску.

Найчасцей як съяточная вопратка і наагул для выхаду на людзі ўжываеца мужчынамі і кабетамі съвіта з белага, найбольш, сукна хатняга вырабу. Шыецца яна да стану, мае дзве распоркі з бакоў (што яе рэзка адрознівое ад маскоўскога

Палесьсі, дзе, зъмяшаўшыся з украінцамі (было гэта, відаць, досіць ужо даўно), яны стварылі асобны этнографічны тып лінчукоў, пераходы ад беларусаў да украінцаў.

Вопратка (рыс. 55, 64). Беларуская нацыянальная вопратка бывае найчасцей белага ды съвётла-шэрага калёраў. Мужчынская вопратка складаецца з кашуля з адкладаным каўняром, завязаным жычкаю (вузенькаю стужачкаю) або каляроваю хустачкаю (шалікам). Кашуля падпразуецца паяском, а наверх на яе надзяеца камізэлька. Палатняныя або з саматканнага корту штаны закладаюцца ў боты, або ў парчянкі ад лапцей.

Верхняю адзејаю служаць насоў і съвіта.

«поддевки»); берагі съвіты і кішэні абшываюцца або скураю, або каляроваю тасёмкаю. Гэткаю-ж тасемкаю вышываеца і нейкі рысунак на грудзёх. Насоў шыецца з палатна і мае найбольш такую самую форму, як і съвіта.

На галаве, мужчыны носяць майсцамі шапкі з хатняга сукна — «магеркі», а найбольш нейкія купленыя шапкі.

Жаночная вопратка (рыс. 56, 61) складаецца з вышытае на рукавох кашулі, саматкане каляровае з прыгожым рысункам спадніцы, або андрака, і гарсэціка, ці кітліка, з сукна, а то і шоўку ды аксаміту, які надзяяеца на кашулю. Заместа гарсэціка часта надзяеца звычайны каптан. На галаве замужнія кабеты носяць наметкі (рыс. 57) з даўгое палатніны, якою абкручуеца галава, а канцы спускаюцца ўніз. Носяць гэтаксама чапцы і найзвычайней — хусткі.

Беларуская нацыянальная вопратка мае ў сабе шмат прыгожага; няма каму, аднак, у нас на вёсцы яе належна цаніць. Мэста і салдатчына прышчапляюць вёсцы грубы смак да мэстовых модаў; да гэтага яшчэ далучаеца дзешавізна фабрычных тканін, раўнуючы іх да самадзёлковых і дзяякуючы ўсім гэтым прычынам нацыянальная вопратка шмат дзе пачала гінуць; яе замяняюць вопраткі з крамніны, пашытые, як у паноў. Інтэлігэнцыя вясковая ў нас, на жаль, саўсім нядбае аб нацыянальнай вопратцы і навет, наадварот, паглядае часта на яе звысока, сама стараючыся пераймаць панскія моды і панскія звычайі. Усё-ж шмат дзе вопратка гэтая дажыла да нашага часу ў поўнай чыстаце і цяпёр, калі настроі беларускага грамадзянства значна зъмяніліся ў нацыянальным кірунку, пэўне, не загіне.

Будоўля. Беларускі селянін жывець у дзераўляных хатах (рыс. 58), якія ў невялікіх сем'ях складаюцца з аднаго вялікага пакою, клеці і сянеч. У большых ды больш заможных сям'ях дабудоўваецца другі і трэці пакой. Да клеці-ж прыстаўляеца паветка, дзе перахоўвуюцца

Рыс. 55. Беларускія тыпы.

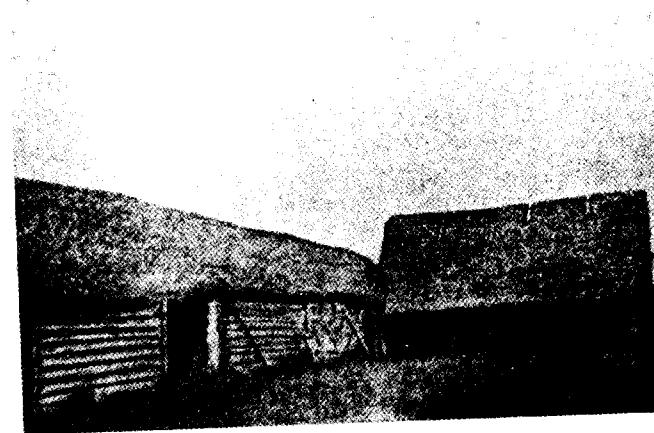
Рыс. 56. Жаночая вопратка
з-пад Клецку.

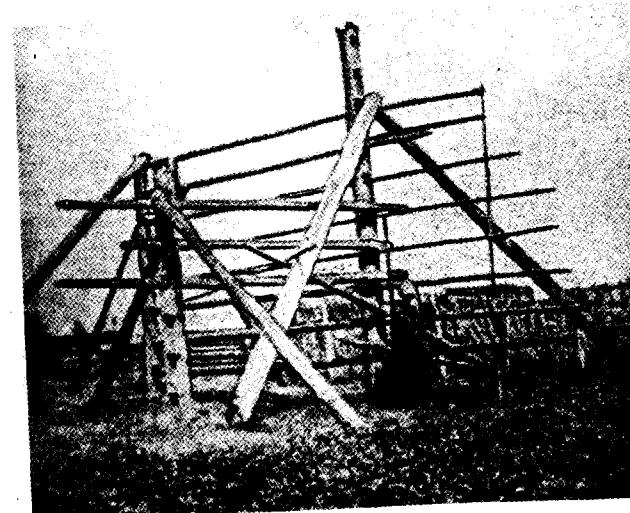
Рыс. 57. Наметка.

Рыс. 58. Беларуская хата.

Рыс. 59. Гумнішча, ток і пуня.

Рыс. 60. Пераплот (азярод).

гаспадарскія прылады і дрэва, ды хлявы, так што ўвесь будынак звычайна выцягнуты ў адну лінію. Асобна, дзёне будзь на вотшыбе, стаіць гумно, акружанае спэцыяльным дзядзінцам, або гумнішчам (рыс. 59). На гумнішчы стаяць азяроды, або пераплоты (рыс. 60), ў якіх сушаць снапы. Таксама для сушкі снапоў у гумнё будуюцца асечі (ёуні), з каменнай пέчкаю; карыстаюцца імі і як лазнямі.

Рыс. 61. Вопраткі малых дзяўчатаў (з-пад Слуцку).

вараць ёсьці жывёле, робяцца катухі для курэй і г. д.

Калі хаты-ж звычайна бывае невялічкі садок, стаяць чолы. Сад і дзядзінец з усіх бакоў абароджваюць плотам; гэтым беларуская вёска моцна адрозніяеца ад маскоўскага.

Беларуская вёска (рыс. 62, 63) складаецца звычайна з двух радоў хат, роўна адна пры аднай пабудаваных паабапал шырокасцю вуліцы. Гэткі роўны і правідловы выгляд мае, аднак, толькі вёска, пабудаваная на роўнідзі. У гарыстых-ж мяйсцо-васьцях, ды калі вёска будуеца ўздоўж рэчкі, фігура вуліцы і ўсяе вёскі залежыць ад формы даліны і наагул паверхні зямлі. Ўздоўж усяе вёскі за хатамі цягнецца паласа гародаў

Рыс. 62. Беларуская вёска ў Барысайшчыне.

і канаплянікаў. Дзядзінец кожнага гаспадара разам з гародам і гумнішчам называецца сялібаю.

У канцы вёскі звычайна бывае адгарожаны пляц зямлі, выганс; там пасецца вясковая скаціна.

На ўсёй сялібе беларускага селяніна ляжыць знак гаспадарнасці і парадку. Нічога тут няма лішняга, ўсё на сваім мейсцы, ўсё мае сваё прызначэнне.

Рыс. 63. Вёска ў Наваградчыне зімою.

Характар беларуса. Розныя аўтары па рознаму апісавалі характар беларуса. Каб давесці, што беларусы ёсьць нейкаю ніжэйшаю расаю, а гэта было патрэбна нашым імперыялістичным суседзям, шмат хто з этнографаў пануючых народаў прадстаўляў беларуса напоўдзікуном. Трэба было шмат сумленнае працы праўдзівых вучоных, каб развяяць гэтых памылковых пагляды.

Беларус ня мае ў характары таё рызыкі, адкрытае і грубае прастаты, характэрнае для маскоўца; ня мае, йзноў-жа, лёгкадумнасці, сувецкасці і самахвалства, якімі гэтак часта вызначаюцца палякі. І ад украінца, з якім беларус мае наагул шмат супольнага, адзначаеца ўсё-ж ён сваім шчырэйшим сэрцам, ды можа, крыху большаю рухавасцю. Наагул,

характар беларуса больш паважны, спакойны і рахманы з добра разъвітаю воляю, панаваньнем над сабою і вытрываласцю ў працы. На пёршы пагляд здаецца беларус крыху недавéрчыым і скрытым; у кожным разе ён ня гэтак лёгка зыходзіцца з людзьмі, як масковец. Затое, як толькі ён абзнаёміцца з новым чалавéкам і пераканаеца ў яго няшкоднасці, робіцца ён і давéрчыым, і шчырым, можа не праз мяру, але ў кожным разе нагэтулькі, каб завязаць самыя прыязныя адносіны.

Рыс. 64. Даунейшыя беларускія тыпы.

Беларус добры гаспадар, шануе капéйку, а крыху, можа, і скупаваты. Гэта не перашкаджае, аднак, яму быць вёльмі гасцінным; як, можа, ні ў аднаго з народаў, перахавалася ў беларусаў гэтая старая славянская цната. Вéдаюць добра аб

гэтым людзі, якім даводзілася пехатою праходзіць па Беларусі. Падарожнага ў беларускай хаце вёльмі ахвотна прыймуць, накормяць і ня толькі ня возьмуць за гэта платы (што ўважаюць сабе за абразу), але яшчэ й падзякуюць, што зайшоўся. Беларус ізноў-жа любіць павесляліца; вясёласыць у яго шчырая, ад усяе душы; гэта відно ўжо з адпаведных песьняў, прыкл., прыпевак да танцаў.

Ёсьць у харектары беларуса адна важная рыса, якую згодна прызнаюць усё лепшыя этнографы. Беларус ня помніць злога і лёгка даруе сваім крыўдзіцялём. Пачуцьцё помсты ў ім неразьвіта, што адрозніе яго навет ад украінца, дый шмат ад якіх народаў. Гэтая рыса беларускага харектару мёла, мусіць, немалое значэнне ў беларускай гісторыі. Агульна ведама, што беларус у мінуўшчыне асабліва ваяўнічым настроем ніколі не вызначаўся і часткаю прац гэта, мусіць, у тыя часы, калі адны народы будавалі сваю дзяржаўнасць і незалежнасць на няволі і прыгнечаныні другіх, трапіў ён на ў лік першых — прыгнітаючых, а ў лік другіх — прыгнечаных. Цікава адзначыць, што, ня гледзячы на гэта, беларус у расейскай арміі лічыўся найлэпшым салдатам: адважным, цвёрдым, вытрывалым. Недахват ваяўнічасці, значыць, трэба тлумачыць толькі гэтай лагоднасцю, рахманасцю беларускага народаў харектару; беларус рад каму хаця саступіць, абы была згода. Зразумела, што пры гэткай лішній, можа, міралюбівасці гісторыя беларускага народа і не юмагла ўлажыцца іншым спосабам, як яна ўлажылася. Беларус быў увесь час вёльмі прыдатным да ролі грамадзяніна будучыны, таё будучыны, калі справядлівасць запануе між народаў, але быў мала падгатаваным да змаганья за быт, за жыцьцё, якое йшло вакола яго і яго коштам, але на яго шкоду. Варта яшчэ адзначыць, што беларус саўсім ня знае рэлігійнага фанатызму ды шовінізму. Ня гледзячы на ўсё стараныні розных клерыкальных і шовіністычных групаў абудзіць у ім расавую або рэлігійную нянявісць, гэта саўсім блізка не ўдавалася: беларус як найляпей жывець з сваімі суседзямі розных вёраў ды розных нацыяў. Часта можна заўважыць, што беларускі селянін ходзіць па чарзé і ў царкву і ў касцёл з аднакавай набожнасцю, ня гледзячы на забароны і дакоры духавенства, а найлэпшым яго дарадчыкам у справах практычных звычайна ёсьць вясковы крамнік-жыд.

Тых навет, хто прадстаўляў сабе беларуса з найгоршага боку, заўсёды дзівіла прыгожасць і багацьце яго народнае пазэй, якую стварыў ён у жыцьці цяжкім, запрацаваным, загнаным. Mae беларус душу мягкую, з надзвычайна разьвітаю ўражлівасцю ды фантазіяю. Дзякуючы ім, стварыў ён бяз ліку цудоўных казак і прыгожых высокапоэтычных песьняў, насяліў сывёт вакола сябе разнароднымі духамі, благімі й добрымі, і жывець напалову ў сывёце гэтых духаў, не раўнующы бы які чараўнік. У варунках народнае цемнаты гэткая асаблівасць беларускага душы параджае, з аднаго боку, бяз мёры ўсякіх забабонаў, часамі навет і шкадлівых. З другога боку,

багацьце творчае энэргіі выяўляе беларус у цэлым кульце орыгінальных звычаяў і абрадаў, якімі аbstаўлена ўсё яго жыцьцё ад калыскі да магілы. Гэтыя звычай і абрады, ў большасці вёльмі цікавыя, прыгожы і поэтычныя, цёсна звязаны з працоўным жыцьцём беларускага селяніна і сымболізуюць паасобныя момэнты гэтага жыцьця. На кожную пару году, кожную палявую работу мае вясковы беларус асобныя абрады і звычай, асобныя песні. Вясну ён спатыкае песьнямі —

з а к л і к а н -
н я м і , якія пяе
вясковая мо-
ладзь, выпаўшы
на абтаяўшы ад
сынегу ўзгорак у
полі. Маладую
рунь і сваё на-
дзеі на ўраджай
вітае ён в л і -
к о д н ы м і
песьнямі; вес-
навы расцьвет
прыроды і акан-
чальну перамо-
гу лета над зі-
мою — с ё м у ш-
н ы м і звычаямі.
У часе летняга
сонцастаяння,
калі прырода ў
найбольшай сіле
ды красе, беларус
святкуе найпрыгажэйшае
сваё свята — к у-
п а л ь е , с вя-
та, выражана сым-
болізуючая рух
сонца і яго жы-
ватворную дзей-
насць. Прыйго-
жымі ста-
расцвецкімі песь-
нямі і абрадамі
адзначаюцца ў
нас дні за жы-
нак і д а жы-
н а к ды с вяты
ўраджаю і сялянскае заможнасці: — б а г а ч , д з я ды , к а л я ды
і г . д . А калі ўспомніць увесь ход абрадаў беларускага вясе-
л ь л я або х р э з б ы а ў , дык трэба прызнаць, што беларускі
селянін стварыў абрадавы культ шмат багацейшы, чым усё
суседнія з ім народы. Праняты наскрэз поэзію працы, ён
ёсьць, бязумоўна, карысным і патрэбным элементам у налягкім
сялянскім жыцьці.

Рыс. 65. Беларус (з абраза Рэпіна).

Тады, як у казках і легендах, ды ў народных звычаях, адбіваеца багатая фантазія беларуса, ў пе́сьнях выяўляеца глыбіня яго души, далікатная, поэтычная, глыбака задуманая і найчасцей нейкая засмучаная. Богушэвіч у «Дудцы Беларускай» гаворыць аб беларускай жалéйцы, што яна «éнча, а ня йграе, як ні выигравай ты, а яна смутная», смутны голас дае. Гэныя слова можна съмёла аднёсці і да народнае беларускае пе́сьні; калі ня зымест, дык голас яе ў большасці поўны задумы і смутку. Эта можа і зразумёла. У жыццёвай і гісторычнай барацьбе гэтулькі разоў беларус мёў няўдачы, што жыццёрадасны і съвяточны настрой ніяк ня можа ў яго быць частым і звычайнym.

Прававыя паняцьці беларускага селяніна і беларускае звычайвае права найляпей можна выясняць, разглядаючы склад і будову сялянскае сям'і. Ува ўсёй блізка Беларусі, апрача самага крайняга яе ўсходу, пануе гэтак званая парасейску «падворная» форма землеўладаньня, пры якой зямля налέжыць, як уласнасць, да асобнае сялянскае сям'і і пераходзіць у ёй, як спадчына, ад бацькоў да дзяцей і да сваякоў. Гэта форма землеўладаньня моцна адрозніваецца ад пануючай ў Расеі «общыннае» формы, калі зямля налέжыць да цэлае вясковае грамады і ў разе патрэбы перадзяляеца паміж асобнымі гаспадарамі.

Такім чынам, і ўласнікам і гаспадаруючай сілай на зямлі ў нас ёсьць сям'я. Сем'і ў беларускай вёсцы часта бываюць дужа вялікія, па 30—50 і больш чалавек. Пакуль жывы стары бацька, пры ім жывуць жанатыя сыны і ўнуکі, разам працуюць і ўсю гаспадарку маюць супольную. Часамі і паслья съмерці бацькі сям'я ўтрымліваецца; на мейсца бацькі гаспадаром становіцца старэйшы сын, іншыя яго слухаюць. Здараецца гэта, аднак, рэдка. Часцей-ж я паслья съмерці бацькі вялікай сям'я дзеліцца, і браты разыходзяцца кожын на сваю асобную гаспадарку.

На чале сям'і наагул стаіць гаспадар: ён кіруе работаю, яе парадкам, судзіць малодшых, загадуе грашыма. Улада яго, аднак, моцна абліжаваная. Сваё загады ён робіць, парадзіўшыся з іншымі сябрамі сям'і; калі-ж выявіцца, што гаспадар няздольны вёсьці гаспадарку, бывае, што сям'я замяняе яго іншым сваім сябрам. Прыкл., на мейсца бацькі-п'яніцы становіцца сын, калі ён сам лепши. У беларускай сям'і саўсім няма тога дэспотызму, які пануе ў маскоўскай сялянскай сям'і ды наагул на ўсходзе. Жанкі лічацца раўнапраўнымі сябрамі сям'і, а гаспадыня па свайму значэнню саўсім ня мёншая ад гаспадара. Яна, прауда, загадуе сваёй асобнай галіною працы — каля хаты і ў хаце, алі мяшаеца і ў «мушчынскую» гаспадарку; ўплыў яе залéжыць, вéдама, ад асобістых здольнасцяў. Кабета ў беларускай сям'і мае сваю ўласную маетнасць, якая складаецца з пасагу і грошай ад прадажы ўсялякіх прадуктаў жаночае гаспадаркі — за масла, курэй, яйкі і г. д.

Беларуская сям'я часта прыймае да сябе здольнікаў, старонінх людзей, якія за сваю працу карыстаюцца ўсімі правамі сем'яніна і навет спадчынаю зямлі. Гэты факт саўсім выразна выяўляе, што беларуская сялянская сям'я ёсьць перад усімі організацыяю працы. Усё ўнутраныя адносіны ў сям'і пабудаваны на працоўным прынцыпе і навет асабістое жыццё прыносяцца яму ў ахвяру. Гэтак, жэніцца ды выходзяць замуж у нас на вёсцы часта толькі для таго, каб мечь патрэбнага ў сям'і работніка.

Апошнія часы парадкі ў беларускай сям'і пачынаюць змяніцца. Сярод крыху адукаванае маладзёжы расыце пэўны індывідуалізм, імкнёныне да асабістага, незалежнага жыцця. З гэтае прычыны ўсё часцей і часцей здаряеца разьдзёлы паміж братамі яшчэ за жыцця бацькоў і вялікія патрыярхальныя сём'і робяцца рэдкасцяю, асабліва ў мяйсцовых сялянінаў калі чыгункі ды пад мэстам. Аднак і ў мэншай на лік сям'і пануюць у значнай меры старыя пагляды і звычай. Мэтаю сям'і застаёца перад усім налёжнай організацыя працы.

Рэлігійныя адносіны. Беларусы бываюць найбольш дзявёх вераў — праваслаўныя і каталікі. Сустракаюцца беларусы і іншых вераў — кальвіны, стараверы, мусульмане, але іх вэльмі мала. Паміж беларусамі-каталікамі і праваслаўнымі апрача вёры ніякае больш розніцы няма. Толькі цёмныя і несьвядомыя людзі ды ашуканцы, бывае, кажуць, што каталікі — гэта палякі, а праваслаўныя — маскоўцы. Якой-бы веры ні дзяржаўся беларус, ён усё роўна беларусам астаёцца.

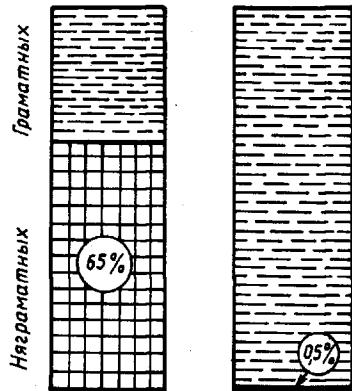
У вялікшай часці Беларусі беларусы-каталікі і праваслаўныя жывуць перамяшаўшыся. Але ў ўсходній Беларусі (Магілёўшчына, Смаленшчына) вялізарная большасць праваслаўных, а ў заходній (Віленшчына, частка Горадзеншчыны і Віцебшчыны) большасць каталікоў, а праваслаўных мала (рыс. 66).

Беларусаў праваслаўных лічаць у тро разы больш, чым сяя католікоў, значыцца, першых ёсьць усяго каля 9-х міліёнаў, а другіх каля 3-х міліёнаў.

Культурнае жыццё беларусаў да апошняга часу прадстаўлялася, наагул кажучы, няцікава. З таго часу, як старая беларуская культура паслья свайго пышнага расыцвёту ў ХІІ і ХІІІ вякох упала, а адукаванае грамадзянства ў значнай большасці прыняло польскую культуру і мову, масы беларускага народу замкнуліся ў круге народнае творчасці, народнае мудрасці, пераказанае ад пакалення да пакалення. Уплывы чужых культур у толькі ледзьве значнымі съядамі адбіваліся на народнай творчасці і жыцці беларускага селяніна. Калі-ж паслья ўпадку Польшчы польскае і спольшчанае грамадзянства горача ўзялося за прасвёту, тады на працягу больш як паўвека ў краі нашым запанавала польская школа і польская культура. Не без карысці яны былі для краю, але спольшчылі да канца беларускую шляхту; да сялянства, аднак, іх уплывы не дайшлі. Паслья апошняга польскага паўстання 1863 г. расеіцы началі

школы існавалі ў пέршай палове XIX в. (Віленскі універсітэт (рыс. 69), Гарыгарэцкі гаспадарскі інстытут, Полацкая акадэмія), але былі закрыты расейскім урадам. Апошняя з іх — Гарыгарэцкі інстытут — існавала да 1863 году. Перад вайною ні аднаё не вышэйшае школы ў Беларусі ні было.

Толькі ў часе вайны пачала адраджацца беларуская школа; значна пашырацца пачала яна пасъля рэволюцыі. У нашым часе існуеце ўжо ў Менску Беларускі дзяржаўны універсітэт, ды ў Вільні існуе універсітэт з польскаю выкладовай моваю, а ў Смоленску й Віцебску — вышэйшыя школы, ў якіх выклады йдуть толькі па расейску. Існуе некалькі дзесяткаў сярэдніх беларускіх школ і шмат ніжэйшых, прычым у паасобных частках Беларусі ўжо заводіца агульнае наўучаньне. Існуе шмат беларускіх культурных организацый і ўстановаў па ўсёй Беларусі, а разбуджаныя нацыянальным адраджэннем і рэвалюцыяю народныя масы актыўна далучаюцца да культурнага жыцця і творчасці.

Рыс. 68. Граматнасць насялэння ў Беларусі і ў Нямеччыне.

§ 30. НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ МЕНШАСЦІ.

Важнейшымі нацыянальнымі меншасцямі ў Беларусі з'яўлююцца — жыды, палакі і маскоўцы. Іншыя нацыянальныя меншасці значна меншыя лікам.

Жыды пачалі сяліцца ў Беларусі ад часоў Вітаўта. Прыйшлі яны да нас праз Польшу з Нямеччыны; адтуль яны прынёслі і сваю мову, якой гаворача дагэтуль, г. зв. жаргон, або нова жыдоўская мова; яна вельмі блізкая да нямецкае мовы, але на яе мёлі ўплыў і іншыя мовы. Моляцца-ж жыды ў даунейшай жыдоўскай мове (або грабайскай), у якой гаварылі яны калісь, як яшчэ жылі ў Палестыне.

Быт жыдоўскага насялэння знаходзіцца ў залежнасці ад дзівёх важнейшых прычынаў: ад загадаў жыдоўскага рэлігіі, якімі вызначаецца амаль што на кожны крок людзкога жыцця, і, з другога боку, спэцыяльнымі проціжыдоўскімі законамі розных урадаў; у апошняя часы асабліва гэтым уславіўся маскоўскі ўрад. Па расейскім законам, якія нядайна яшчэ ў нас мёлі сілу, жыды мёлі права жыць толькі ў Беларусі, Польшчы і заходній Украіне. Па ўсходніх мяжы гэтых краёў ішла г. зв. «чэрта оседлости», на ўсход ад якое, ў просторах Маскоўшчыны, жыд ня мёў права жыць. Шмат

абмежаваньня ў існавала для жыда і на заход ад «чертвы». Ён перад усім ня мёў права жыць у вёсках, а толькі ў мястэчках і мястэчках; гэта, між іншым, і было адзю з прычынаў вялікеі

Рыс. 69. Віленскі універсітэт. Астрономічная обсерваторыя.

гушчыні мястэчак у Беларусі, дый тэга, што ў мястэчках і мястэчках Беларусі жыды складаюць усюдых блізка большасць насялэння. З другога боку, гэтые законы не дапускалі жыдоўскія масы да земляробства. Толькі рэдка калі ўдавалася

жыдом дастаць кавалак зямлі, каб залажыць там земля-
робскую колёни ю. Гэткіх колёніяў ёсьць досіць многа
у Беларусі; яны паказуюць, што жыды маглі-б быць саўсім
някéпскім земляробамі.

Была жыду закрыта дарога да дзяржаўнае ды шмат якое
грамадзкае службы. Заставалася яму займацца толькі гандлем
ды рамяством і прамысловасцю. У гандлёвай справе жыды
гэтак выспэцыялізаваліся, што спрытнейшых ад іх гандлёвых
пасрэднікаў няма. Але вельмі значны % жыдоў займаецца
рамяством (шаўцы, краўцы, бляхары, кавалі і г. д.), дробнымі
промысламі (вазакі, ачучнікі), працуюць работнікамі ў буйной
промысловасці і як хатняя служба. Сыціснутыя ў мястечках
і месцех нашага краю, яны змушаны конкураваць між сабою,
і затым навет гандляры жывуць небагата; маса-ж народная
жыве́ць вельмі бедна.

Жыды перахавалі да нашага часу сваю ўласную ўнутраную
організацыю ў відзе рэлігійнае грамады — кагалу. Хаця
расейскі закон не прызнаваў яго афіцыяльна, але толераваў
ды дазваляў навет зьбіраць для патрэб кагалу спэцыяльныя
падаткі з жыдоў, г. зв. сувечны і каробачны податак. Кагал
выбіраў сам сваіх духоўных асоб. Адным словам, у часы самага
цяжкага прыціску старога расейскага ўраду жыды мелі
пэўнае самаўрадаванье, мелі сваё школы; ўсё гэта дазволіла
ім моцна згуртавацца і зрабіць вялікую культурную працу
сярод сваіх масаў. Наагул жыды ў наш час з'яўлююцца
найляпей арганізаваным грамадzkім элемэнтам у Беларусі.

Найбольш жыдоў жыве́ць у Горадзеншчыне і Меншчыне,
ды ў Палесі (16—17 % усяго насялення). Найменш іх
жыве́ ў Смаленшчыне, якая ўжо лічылася «праўдзіваю
Расею» і ляжала на ўсход ад «черты осъдлости».

Палякі. Да палякоў, жывучых у Беларусі, належаць: частка
шляхты, буйных земляўласнікаў і іхняе дворнае адміністрацыі,
частка інтэлігенцыі і частка мяшчанства некаторых месцісту,
як, прыклад, Вільні. Перабраліся яны да нас з Польшчы найбольш
пасля Люблінскага вуніі; частка-ж палякоў складаецца з
выракшыхся сваёй мовы беларусаў. Польскія вучоныя, каб
апраўдаць дзясяніні польскіх імперыялістычных палітыкаў,
залічаюць часта палякамі ўсіх беларусаў каталіцкага веры,
спадзяючыся на тое, што яны хутка сполёнізуюцца. Ў гэтым,
аднак, ёсьць саўсім сувядомы фальш. У наш час з міліёны
беларусаў-каталікоў, хаця шмат хто з іх і ўмее па польску,
ужываюць звычайна беларускую мову, беларускіх звычаяў і
павінны лічыцца жывою часткаю Беларускага народу; разъ-
віваючыся сярод іх, нацыянальны рух робіць дарэмнымі ўсё
надзеі на іх полёнізацыю.

Па перапісу 1897 г., які рабіўся досіць безстороннай*), палякоў
у Беларусі налічана каля 4 %. Найбольш палякоў у Віленшчыне
і Горадзеншчыне; ў Магілёўшчыне іх ужо вельмі мала, а ў
Смаленшчыне — саўсім блізка няма.

Маскоўцы сяліліся ў Беларусі ў часы маскоўскага панаванья.
Маскоўскі ўрад, хочучы мацней звязаць Беларусь з Маскоў-
шчынаю, прысылаў сюды сваіх урадоўцаў, духаўнікоў, раздаваў
двары маскоўскім вяльможам і перасяляў навет маскоўскіх сялян
на беларускую зямлю. Найбагатей такога насланага элемэнту ў
усходній Беларусі, асабліва ў Смаленшчыне.

Апрача таго, у Беларусі жыве досіць многа маскоў-
цаў-стараўраў, якія перабраліся сюды з Маскоўшчыны
найбольш у XVII ды XVIII вякох, уцякаючы ад рэлігійнага
прывіску сваё Бацькаўшчыны.

Найбольш старавéraў жыве́ць у двух гнёздах: адно каля
Навазыбкова, другое каля Дзевінска. У суседніх з гэтymі
месцамі паветах лік старавéraў хістаецца каля 10—15 % і
даходзіць часамі аж да 20 % усяго насялення. Найбольш іх
ёсьць у Брацлаўскім, Дзісненскім і Дзевінскім паветах на
поўначы, ды Навазыбкаўскім, Суражскім і Гомельскім пав. на
паўдні. Навазыбкаўскія старавёры жыве́ць найбольш вялікімі
мястечкамі-пасадамі, якіх шмат ёсьць у лесастэпе. Жыве́ць
старавёры ў мénшым ліку і ў іншых краінах Беларусі.

Старавёры-маскоўцы **) і па быту, і па нацыянальнаму
характару вельмі рэзка аддзяляюцца ад беларусаў, прадстаў-
ляюць з сябе чисты маскоўскі тып і блізка што на
зымешаваюцца з акружайчым беларускім насяленнем. Зай-
маюць яны найбольш гандлем, рамяством, а мяйсцамі —
горадніцтвам; да земляробства вялікага замілаванья ня маюць.

Некалькі дзесяткаў тысяч татараў, якія жыве́ць у Беларусі,
пасяліліся тут яшчэ ў часы Вітаўта, які іх запрасіў да сябе
на вайсковую службу. Дзякуючы свайму нязначнаму ліку, яны
саўсім блізка зяліліся з акружайчым беларускім насяленнем,
адрозніваючыся ад яго толькі музульманскай рэлігіяй. Гавораць
яны найбольш па беларуску. Асобную і цікавую этнографічную
группу прадстаўляюць цыганы, выхадцы з Індіі, якія гавораць
сваёй моваю і вядуць качавое жыццё. Частка іх, праўда,
пакрысé асядае ў месцех і бярэцца за рамяство.

§ 31. ЭТНОГРАФІЧНЫЯ І ГІСТАРЫЧНЫЯ МЕЖЫ БЕЛАРУСІ.

Тыя межы, якія аддзяляюць простор, заселены ў больш-
шасці беларусамі, ад простораў, занятых іншымі народамі,
называюцца этнографічными межамі Беларусі. Як

* Шмат безстороннай, прынамсі, чым апошня польскія перапісы.
**) Есьць і беларусы-стараўверы, быт якіх мала выдзяляецца ад быту
беларусаў іншых вераў.

вёдама, мяжуецца беларускі прастор з польскім, літоўскім, латыскім, маскоўскім і ўкраінскім (рыс. 70).

Мяжа беларускага й польскага прастораў ідзé ад м. Мельніка, што над Бугам, па гэтай рацэ ўніз, пасьля па р. Нурцу і далей пераходзіць на р. Нарву і Бабёр. Далей мяжа кіруеца на Аўгустоў, падыйшоўши да саме Нямечкае мяжы, пераходзіць пасьля ў край Літоўскі. Мяжа з ліцвінамі ідзець каля мястэчкаў Друскенікі, Рудзішкі, Еўе, Мусынікі, Янішкі, Сьвянцыны і Езяросы (Нова-Аляксандраўск).

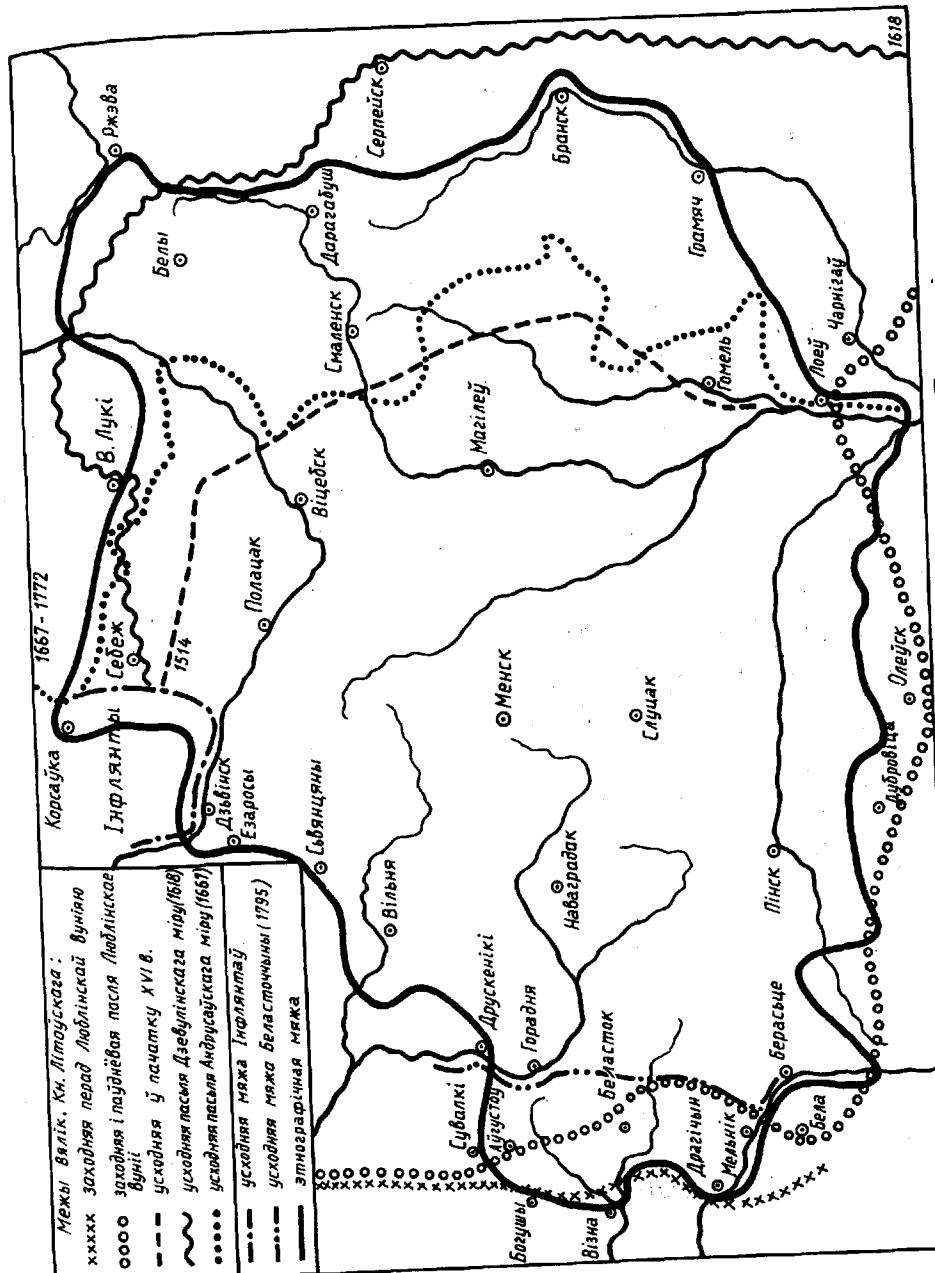
Ад Езяросаў пачынаецца мяжа з латышамі. Ідзé яна праз м. Ілукшты, Вышкі, Дагду, м. Люцын і да станцыі Корсаўкі.

Ад ст. Корсаўкі пачынаецца мяжа беларуска-маскоўская. Яна ідзець каля м. Апачкі, Вялікіх Лукаў, вярхоўя Дзьвіны ў кірунку на м. Ржэзу і Зубцову, датыкаючыся тут р. Волгі. Адгэтуль мяжа павяртае на паўдня, нейкі час ідзé па верхнім Дняпры аж да Дарагабужу. Не даходзячы гэтага места, мяжа паварочавае кіруху на ўсход, а пасьля ідзець ізноў у паўднёвым кірунку на места Бранск і далей па р. Дзясынэ да м. Грамяча.

Ад м. Грамяча ўжо пачынаецца беларуска-ўкраінская мяжа. Ідзéць яна адгэтуль на поўдзень і паўднёвы ўсход, перасякаючы папалам Чарнігаўшчыну, аж пакуль ня трапіць да Дняпра каля Любечы. Ад Любечы мяжа ідзé ўніз па Дняпры да вусця Пряпяці і там трапляе на старую гістарычную беларуска-ўкраінскую мяжу, якая ідзé цераз пустынныя лясы й балоты, што ляжаць на паўдня ад Пряпяці (Вялікія Галы й іншыя). Гэная мяжа ў нядайныя часы раздзяляла Менскую і Горадзенскую губэрні ад Валынскае. Гэткім парадкам даходзіць мяжа Беларусі да Бугу каля месца Ўладавы і далей ідзé ўніз па ім аж да м. Мельніка. У Мельніку канчаецца мяжа беларусаў з украінцамі і пачынаецца мяжа з палякамі.

Найдайжэйшая мяжа Беларусі — з Украінай; яна цягнецца каля 1000 вёрст. Мяжа з Маскоўшчынаю цягнецца на 900 вёрст, мяжа з Літвою — 400 вёрст, з Польшчынай — каля 250 вёрст і з Латвіяй — каля 200 вёрст.

На нашых межах з Маскоўшчынаю праз увесь час гісторыі Беларусі ішлі войны, якія спусташалі мэсты і вёскі і не давалі людзём добра асэсьці і завесыці гаспадарку. Дзеля гэтага тамака дауніёшае поле пазарастала лесам і цяпёр Беларусь ад Маскоўшчыны аддзяляюць вялікія лясы — Вокайскія, Бранскія ды іншыя. Ад Украіны Беларусь аддзелена або глыбокімі рэкамі, або непраходнымі балотамі. Вялікія пушчы растуць і ўздоўж нашых мяжоў з Польшчынай ды Нямеччыной (Белавежская, Горадзенская), ды балотаў там даволі. А па нашых мяжах з Літвою ды Латвіяй няма ні лясоў вялікіх, ні рэкаў, ні балотаў; толькі вазёраў ёсьць там шмат.

Рыс. 70. Гістарычныя мяжы на прасторах Беларусі.
Увага. Крыжкімі назначана мяжа В. Кн. Літ. пасля Любленскай вінчю:
светлымі колкамі — мяжа пасля Люб. вінч (1569).

Гістарычныя межы. Гэтак выглядаюць сучасныя межы Беларусі. У мінуўшчыне Беларусь ня раз была аддзелена ад суседзяў дзяржаўнымі межамі. Ня раз гэтыя межы рэзалі яе самую на часткі, не раўнуючы, як цяпер, а заўсёды пакідалі яны па сабе значны сълед, які мае географічнае значэнне.

Першыя пэўныя гістарычныя вёсткі аб Беларусі адносяцца да IX в. па Нар. Хр. Аб тым, што было ўпярод, мы можам толькі дадумавацца, апіраючыся перад усім на даннія, здабытая раскопкамі курганоў (рыс. 71). Гэныя даннія кажуць, што старана нашая была заселена яшчэ ў самай далёкай мінуўшчыне — больш за 1500 гадоў назад. Ведама, цяжка ўгадаць,

Рыс. 71. Спрадвечныя могілкі.

з рознымі йменнямі, апавядалі аб іх і аб самой старане шмат фантастычнага, але іхня вёсткі мала памогуць нам дзеля сваё супяречнасці. Вучоныя наших часоў будуюць сваё уласныя гіпотэзы аб тым, які народ жыў на прасторах цяперашняе Беларусі і чым ён займаўся.

Лічачы, што досіць значная частка Беларусі ў даўнія часы была занята літоўскімі і фінскімі пляменнямі; асабліва Бярэзіны, бязумоўна, жыў народ славянскага пляменіння — славянскі тып у найбольшай чыстаце. З часам яны крыху адціснулі сваіх суседзяў — адных на захад, другіх на паўночны ўсход і занялі блізка той прастор, які цяпер займае Беларускі

які тады тут народ жыў, але некаторыя вучоныя думаюць, што гэта маглі быць продкі беларусаў. На берагах тады яшчэ быўшага вялікага палескага возера яны жылі цэлымі асёліцамі, вёскамі; далё-жа на поўнач, у Наддзвініне, заходзілі толькі невялікія іх групы. Народ гэтых ўжо вёў гандаль з сваімі суседзямі. У пазнейшыя часы аб нашай старане началі пісаць розныя грэцкія географы і гісторыкі. Яны зъмяшчалі тут народы

Полацкі пэрыйод. Подлуг пέршага лётапісу ў IX вёку на Беларускай зямлі жылі тры славянскія плямены — крывічы, дрыгвічы і радзімічы.

Крывічы займалі паўночную Беларусь. Яны жылі па ўсім Наддзвініні і па вέрхнім Дняпры і спускаліся на паўдня аж да Вяльлі і вытоку Сожу і Дзясны. На поўнач і ўсход пад крывічамі лічыліся прасторы, ляжачыя навет за цяперашнімі межамі Беларусі, найбольш над Вéрхняю Волгаю і яе прытокамі. Ў зямлі крывічоў былі такія гарады, як Полацак, Віцебск, Смалёнск, Менск, Лагойск і шмат іншых.

Дрыгвічы займалі Прыпяцкае Палесьсе і Наднёманскае краі. На ўсходзе іхня сёлы даходзілі да Дняпра, на захадзе — да Бугу і Нарви. Іхнімі найвялікшымі гарадамі былі: Тураў, Мазыр, Берасцьце, Драгічын, Горадня і Слуцак.

Частка пляменыня дрыгвічоў у часох перасялення народаў пакінула свой край, прабілася на Балканскі паўвостраў і асёла навакол Салонік. Грэкі звалі іх другувітамі. Мовы другувітаў навучыліся съв. Кірыла і Мэфодзі, дый пераклалі на яе Св. Пісаныне.

Радзімічы жылі над Сожам і займалі ўесь край паміж Дняпром і Дзясною. Іхня паўднёвая і ўсходняя межы йдуць блізка што па цяперашніх мяжы Беларусі. На Дзясяні юны сустракаліся з северанамі, а на Жыздры (приток Окі) з вяцічамі — двумя суседнімі славянскімі пляменынямі. На поўначы яны ня йшлі далей лініі Ельня — Мсьціслаў — Магілеў.

Навукою даведзена, што гэныя тры пляменыні ўжо ў тия часы ня розніліся паміж сабою ані моваю, ані правамі сваімі, ані рэлігійнімі абрарадамі, ды ўсімі гэтымі супольнымі адзнакамі розніліся ад пляменыняў, якія становяць пачатак Маскоўскага і Украінскага народаў.

Беларускія пляменыні гісторыя знаходзіць ужо з сваймі князямі, з знакамі дзяржаўнае організацыі. Як раз, відаць, у IX і X вякох сярод беларускіх пляменыняў, як і сярод іхнях суседзяў, пачынаецца процэс утварэння моцных і вялікіх дзяржаваў.

На пέршы плян тут высоўваецца Полацак. Полацкія князі патрапілі падгарнуць пад сябе ўсю паўночна-захаднюю Беларусь аж да вέрхняга Нёмана і Дняпра. Скора побач з Полацкам становіцца яго малодшы брат Смалёнск, пашырыўшы сваё межы далёка на ўсход. На чале гэтых дэзвёх дзяржаваў стаялі крывічы. Два іншыя пляменыні — дрыгвічы і радзімічы вельмі хутка падпалі пад чужую ўладу, — іхня землі разабралі князьтвы: Валынскае, Кіеўскае, Чарнігавскае і Сёверскае.

Гістарычныя межы Беларуска-Літоўскае дзяржавы. Але прыйшоў час больш шырокага і поўнага злучэння Беларускіх пляменыняў і Беларускай зямлі. Літоўскі князь Міндоўг залажыў аснову новае дзяржаўнасці, Літоўска-Беларускае, у беларускім месце Наваградку. Гэтая дзяржаўнасць ужо пры

Міндоўгу абняла вялікшую частку Беларускае зямлі. Гедымін (1315—1340 г.) ўмацаваў Беларуска-Літоўскую дзяржаву і давёў яе межы аж да Гомельскага павету, Смаленшчыны і Чарнігаўшчыны. Пры Ольгердзе была прылучана Чарнігаўшчына і адрезаны вялікі кавалак ад Смаленшчыны. Апроч таго, Вялікае Князьства пашырылася далёка на паўдня на землях украінскіх. Урэшце Вітаўт давяршыў збораныне зямлі Беларускае, забраўшы Смаленск. Пад ім знаходзілася ўжо ўся Беларусь.

Каля 100 гадоў жыла ўся Беларусь злучанаю — аж да часоў маскоўскага вялікага князя Васіля III, якому і яго наступнікам удалося адараўцаў у часе стогадовае вайны вялікі кавалак Беларускае зямлі. У пачатку XVI в. ад Беларусі была адрезана ўся Смаленшчына, паўночная і ўсходняя Віцебшчына (Себеж, Невель, Вяліж), Гомельшчына і Чарнігаўшчына.

Масква добра ўмацавалася, і доўга не маглі вялікія князі літоўскія адабраць ад яе гэтых земляў. Наадварот, маскоўцы на раз пераходзілі з вагнём і мячом цераз усю Беларусь з канца ў канец, а ў забранай частцы пазаводзілі сваё маскоўскія парадкі, панасялі маскоўскіх людзей, а тамашніх беларусаў масамі высыялялі ў Маскоўшчыну.

Настаў, аднак, у Москвэ «смутны час», і яе наступная сіла троху аслабела. Карыстаючыся гэтым, Літва, якая тады ўжо была ў сувязі з Польшчаю, адабрала назад тое, што заваяваў Васіль III і Іван IV, адабрала Смаленск, і ўзноў давяла мяжу Літвы-Беларусі да яе прыроднага палажэння. Па Дзярлінскому замірэнню (1618 г.) мяжа паміж Москвою і Літвойю праходзіць па Дзясяні і верхняму Дняпру, — значыцца, па тэй мяжы, якая ў цяпер дзеліць Беларускі народ ад Маскоўскага. Ізноў Беларусь злучылася, але ненадоўга. Пасля цяжкіх войнаў, па Андрусаўскай згодзе (1667 г.), Маскоўшчына ўзноў адабрала Смаленшчыну і Чарнігаўшчыну. Мяжа ўстаноўлена была акуратна па цяперашніх ўсходніх і паўночных межах Магілеўскае ды Віцебскае губэрні.

У гэткім стане заставалася Беларусь ажно да разъездэлаў Польшчи. Па першым разъездэле (1772 г.) Москва забрала паўночную і ўсходнюю Беларусь. Мяжа праходзіла па Дзвініне і па Друці. У другі разъездэл (1793 г.) да Москвы адыйшла Меншчына і прылягаючыя паветы. Мяжа йшла ад Дзвініску на Пінск. Урэшце па 3-м разъездэле да Москвы адыйшла ўся Беларусь апрача паветаў Беластоцкага, Бельскага, Сакольскага і Аўгустоўскага, каторыя адыйшли да Прусіі. Гэтыя паветы ў 1814 г. па Тыльзіцкай згодзе таксама прылучаны былі да Расеі.

Гэткім парадкам у 1814 г. ўся Беларусь ізноў злучылася, пад Расею, і гэтак была ажно да вялікага вайны 1914 году.

Мы разглядалі мяжу Літоўскага Князьства, як мяжу Беларусі, дзеля таго, што фактычна гэта была дзяржаўнасць беларуская — з беларускаю культурою, моваю, законамі і з пераважаючым уплывам на дзяржаўныя справы беларус-

ка грамадзянства. На заходзе Вялікае Князьства Літоўскае межавалася з Польшчаю, або Каронаю, па лініі Граева — Віз-на — Драгічын — Бела. Каля в. Багушоў пры самай даўнейшай расейска-німецкай граніцы (недалёка ад ст. Граева) і дагэтуль стаіць каменны стоб, паказуучы граніцу Літвы і Кароны (Польшчи); паставлены ён у 1545 г.*). Пазыней Літоўскае дзяржава злучылася ў фэдэрацию з Польшчаю, але юрыдычна ўвесь час лічылася самастойным гаспадарствам. На Люблинскай уніі была замацавана мяжа паміж Польшчаю і Літвою-Беларуссяю. Яна йшла па цяперашній паўднёвой мяжы Менская і Горадзенская губэрні ў далёкі на Белу, Мельнік і Аўгустоў.

Значэньне гістарычных мяжаў вялізарнае. Як мы бачылі, Беларускі народ блізка цераз увесь час сваё гісторыі жыў пад уладаю ці прынамсі пад моцнымі ўплывамі іншых народаў: маскоўцаў і палякоў. Народ уладар заўсёды стараўся налажыць сълед сваё культуры на зямлю Беларускую і на самую душу Беларускага народа; ён стараўся туую частку зямлі Беларускае, якая была пад ім, назаўсёды звязаць з сабою. І трэба сказаць, што хоць Беларускі народ съвядома й несъвядома бараніўся ад палітычнае і культурнае няволі, аднак шмат удалося пакінуць сълядоў свайго панавання і маскоўцам і паляком. Гэтыя съяды пазаставаліся, вёдама, толькі на тых краёх Беларусі, якія ў свой час былі даўжэй пад Маскоўшчыну ці Польшчу.

Вось-жо вέданыне гістарычных мяжаў Беларусі вельмі паможа нам разабрацца ў шмат якіх фактах сучаснасці. Прыкладам, проф. Карскі вызначыў лінію, да якое даходзяць моцныя ўплывы маскоўскага мовы на беларускую. Гэная лінія йдзе блізка што па тэй самай мяжы, якая ўстанавілася ў часе стогодніх войнаў з Маскоўшчынаю пры Васілю III. Край, ляжачы на ўсход ад лініі, праведзенай проф. Карскім, быў пад Маскоўшчынаю на 100 гадоў больш, а частка іх, што адыйшла да Москвы па Андрусаўскай згодзе, — на 200 гадоў больш, чымся рэшта Беларусі.

Захоўня і цэнтральная Беларусь была пад Маскоўшчынаю каля 125 гадоў, паўночная Віцебшчына і Гомельскі край — каля 230 гадоў, а Смаленшчына і Чарнігаўшчына — 335 гадоў.

* Gloger. Encyklopedja staropolska.

РАЗДІЛ VI.

Сельская гаспадарка.

§ 32. ЗЕМЛЯРОБСТВА.

Блізка трох чвэрці насялення Беларусі займаецца калі зямлі. Рэшта — працуе на хвабрыках, займаецца рамяством, гандлем і ўсякаю службай, і жыве найбольш у местах.

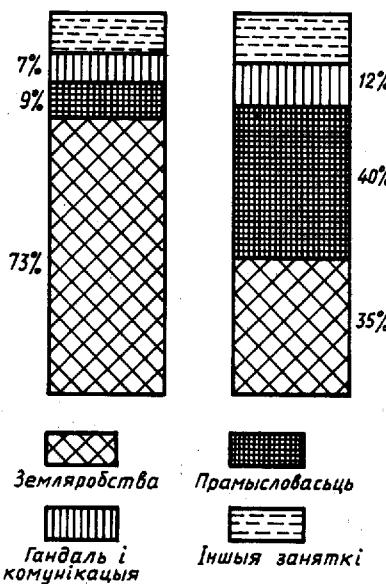
У тых краінах Беларусі, дзе ёсьць вялікія месцы, дзе шмат хвабрыкаў і заводаў, там менш людзей працуе калі зямлі, а больш мае іншыя заняткі. На ўсходзе Беларусі найбольш народу займаецца гаспадаркою, на захадзе-ж, у Горадзеншчыне, — наадварот, найменш. Аднак і ў Горадзеншчыне з сотні чалавек больш як 60 займаецца калі зямлі.

Гэткім парадкам Беларусь трэба лічыць краем земляробскім. Толькі Маскоўшчына ды Украіна спаміж эўропейскіх краёў маюць гэткі самы, як і Беларусь, земляробскія характеристары. Ужо ў Польшчы калі зямлі занята толькі крыху больш палавіны насялення. У Заходній Эўропе % земляробаў (рыс. 72) яшчэ меншы (у Нямеччыне 35 %, а ў Англіі — ўсяго 12 %).

Ужыццё зямлі (рыс. 73). Значная часць зямлі ў Беларусі ляжыць зусім бяз усякага ўжытку, — гэта балоты, пясчаныя выдмы, а гэтаксама і прасторы,

занятыя вазёрамі і рэкамі. Усіх такіх ня ўжыткаў калі 4 міліёнаў дзесяцін. Праўда, значную частку гэтых земляў можна было-б выкарыстаць, абсушыўшы балоты, пасяяўшы лес на пяскох ды завёўшы добрую рыбную гаспадарку на вазёрах. Але пакуль што — ад іх карысці ніякае.

Яшчэ большы прастор занялі лясы і гаі. Трэба лічыць, што іх ёсьць калі 10 міліёнаў дзесяцін. З лесу нашая гаспадарка мае вялікую падмогу. Гаспадарка бяз грошей, бяз капіталу ня можа паляпшацца. Вось гэтыя капітал даюць лясы,

Рыс. 72. Заняткі насялення ў Беларусі і ў Нямеччыне.

якія патрабуюць ад гаспадара самых малых на сябе затратаў і даюць чисты зыск. Хто мае свой лес, зарабляе на продажы, хто лесу ня мае, наймаецца на работу, зарабляе сваёй мазольнаю працаю ў лесе.

Разам лясы і няўжыткі займаюць бязмалага палову ўсяго прастору Беларусі. Значыцца, пад гаспадарку застаемца крыху болей паловы ўсяе зямлі, калі 16 міліёнаў дзесяцін.

З гэтага ліку прымерна трэцяя частка — пад сенажаціяй. Найбольш сенажація ёсьць на прасторах Палескай нізіны. Тамака яны займаюць безканечныя даліны ракаў і падсушаныя і расцягнутыя балоты. З усіх сенажація ў Беларусі накошуюцца калі 300 міліёнаў пудоў сена. Дзесяціна сенажаці даеть у нас небагата — ўсяго калі 60 пудоў сена (3—4 вазы-каляснікі).

Пад прастору сенажація ў Беларусь можа лічыцца багацейшай за ўсё суседнія з ёю краі, асабліва на ўсходзе Эўропы. Калі прыняць пад увагу, што пасля асушэння шмат балотаў абрнулася-б у сенажаці, ды што складна мае пашу яшчэ ў вялізарных нашых лясох, трэба прызнаць, што ў Беларусі выключна добрыя варункі для гадоўлі складні.

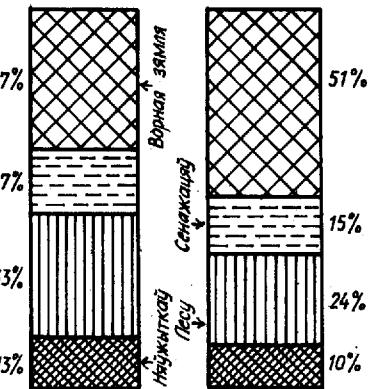
Ворнае зямлі ў Беларусі калі 11 міліёнаў дзесяцін.

Дворная і вясковая гаспадарка. Накшайшая гаспадарка ў дварах, накшай ў вёсках. Вясковы гаспадар мае нéкалькі дзесяцінаў зямлі і працуе на ёй сам з сям'ёю. У двары зямлі нéкалькі сотняў, а то і тысячаў дзесяцін. Гаспадар двара сам не працуе на полі; за яго працујуць найміты-парабкі.

Вясковому гаспадару трудна пракарміцца з сваго кавалку зямлі. З усіх сіл стараецца селянін, каб павялічыць свой палётак: расцягнуць пасекі, хмызынякі і балоты, ні аднаму кавалку зямлі ня дасць гуляць. Лесу вясковы гаспадар па большай часці ня мае; калі і мэў, дык упатрэбіў.

У двары хлеба хапае. Лепшую зямлю гаспадар гарэ, горшую запускае пад лес. Чуць ня ўсё нашыя лясы стаяць на дворнай зямлі. Шмат дворнае зямлі ляжыць пад зараснікамі і дзірванамі. За тое дворнaya балоты часцей бываюць асушаныя, чымся сялянскія, часамі больш іх і расцягнутыя. Больш сілы ў двара, больш капіталу.

Ёсьць яшчэ ў нас зямля скарбовая; яна блізка ляжыць пад лясамі і няўжыткамі. Да дзяржаўнага скарбу належыць калі 2 міліёнаў дзесяцін.

Даўнёй (гадоў 50 назад) дворнае зямлі было шмат больш, чымся сялянскае. Дворнае было 15 міліёнаў, сялянскае 12 міліёнаў дзесяцін. Але з кожным годам і лік двароў, і дворнае зямлі зъмяншаецца: яе раскуплялі сяляне і наагул дробныя гаспадары. На мейсцы даўнёйшых двароў разсыпаліся дробныя фаліваркі, засынкі і хутары пакупцоў.

Апошнім часамі дворнае зямлі, трэба лічыць, было гэтулькі, прымёра, колькі сялянскае, г. зн. каля 12 міл. дзес. Рэшта даўнёйшае дворнае зямлі перайшла да дробных пакупцоў.

У Беларусі перад вайною было каля 10.000 двароў і да іх належыла 40 % усяго прастору зямлі Беларусі, тады як міліёны дробных гаспадароў валадалі толькі паловаю зямлі. Гэтая няроўнасць у падзеле зямлі была прычынаю апошняе зъмяльнае рэвалюцыі, якая скончылася ў усходній Беларусі пераходам значнае часткі дворнае зямлі ў карыстаныне сялянства і гэткім чынам грунтоўна зъмяніла там зъмяльныя адносіны. У Заходній Беларусі разъвіваецца пакрысé працэс парцэляцыі дворнае зямлі, прадажы яе дробным пакупцом.

§ 33. ЗАСЁВЫ І ЎРАДЖАІ ПАЛЯВЫХ РАСЬЛІНАЎ.

Культура паляowych расьлінаў, якая вядзéцца на 11 міліёнах дзесяцін ворнае зямлі, ёсьць асноваю экономічнага жыцця Беларусі. Яна жывіць людзкое насяленыне нашага краю, хатнюю жывёлу, дае сыры матар'ял для пераробкі ў фабрычнай прамысловасці. На першы плян выступаюць у нас патрэбы праждыўлення насяленыня; беларускі земляроб перадусім думаете аб tym, каб уласным хлебам праждыўцца да будучага ўраджаю. Гаспадарка нашая яшчэ вельмі слаба ўцягнута ў межы ўпłyваў сусьветнага тавараразамену і ў значнай меры ёсьць на туральнаю, г. зн. абслугуе сваімі прадуктамі самага гаспадара і яго сям'ю, — і толькі ў малой меры прадае сваё прадукты на старану.

З гэтых прычынаў найбольш сеюць у нас на полі — жыта, якое разам з бульбай зьяўляецца галоўным спосабам праждыўлення жыхараў Беларусі. Да таго-ж яно ня вельмі пераборлівае на зямлю, наагул якраз адпавядае нашаму мérнаму і вільготнаму клімату і добра ўдаётца навет на досіць бедных грунтох. Звычайна займае жыта трэцюю частку ворнага поля ў гаспадарцы — жытнію зъмяні. Апрача жытніе зъмянны бываюць яшчэ звычайна ў кожнай гаспадарцы — яравая і папарная. У яравой зъмяні сеюць ярыну: авёс, ячмён, бульбу і г. д. У папарной зъмяні зямлю падгатавляюць на жыта. Цэлы год яна быццам адпачынае, яе нéкалькі разоў пераворуюць, скародзяць (барануюць) і ў канцы — сеюць на ёй жыта. Такім чынам, беларускі гаспадар, як бачым, не шкадуе працы і стратаў (год-у-год траціна зямлі гуляе, яи прыносячы даходу) — толькі каб запэўніць сабе ўраджай жыта.

Парадак гаспадаркі, калі зямля падзéлена на тры зъмянныя і з іх адна ёсьць папарная, называецца трохпалаёўкаю. У паўднёва-заходній Беларусі ў жытній зъмяні апрача жыта сеюць яшчэ пшаніцу-азімку. Любіць гэтая збажына ўжо лепшыя зёмлі, дый наагул больш капрысная, чым жыта. Затое й сеюць яе ў нас наагул мала.

Прасторы культурных расьлінаў у Беларусі і ў Нямеччыне (Прусії).

На 1000 дзесяцін, занятых 4-ма важнейшими гатункамі зборжа, займалі дзесяцін:	У Беларусі (1911)	У Прусії (1913)
Пшаніца	36	117
Жыта	596	498
Ячмён	98	92
Авёс	270	293
Грэчка	58	4
Проса	5	—
Гарох	36	10
Сачоўка	1	—
Бульба	149	235
Буракі	—	34
Лён	39	1

Найбольшыя прасторы ворнае зямлі пасля жыта займаюць у Беларусі авёс, бульба і ячмён. Шмат яшчэ сеюць у нас грэчкі, лёну і гароху; сеюць таксама пшаніцу-ярыцу, каноплі, проса дый інш. расьліны.

Аўса сеюць у Беларусі ўсюды шмат, а найбольш — у Смаленшчыне. Расьліна гэтая добра зносіць мокры і халодны клімат, падзолістыя грунты, дый клопату з ёю мала; за tym яго і любіць халодная, з кароткім лётам, ды нявысокай гаспадарнай культурай Смаленшчына. Наагул займае авёс прастору ў два разы мénш, чым жыта. Але на паўднёвым усходзе Беларусі (у Чарнігавшчыне ды ля Припяці і Сожу) сеюць яго мénш. Тут яго мейсца займаюць грэчка і бульба.

Ячмёню найбольш сеюць у Віцебшчыне, што тлумачыца блізкім сусéдствам Балтыцкіх краёў (Латвіі), дзе ячмёню сеяцца асабліва шмат. Наагул у цэнтральнай і заходній Беларусі ячмён займае значныя прасторы (разы ў $2\frac{1}{2}$ ўсё-ж

мэнш, чым авёс). У Віцебшчыне значная частка ячмёню йдзéць на бравары і перакуруеца на піва.

Бульбы садзяць у нас шмат, дый добра яна ўдаёцца ў Беларусі, асабліва на лёгкіх грунтох, якіх тут ёсьць гэтак многа. Найбольш яé садзяць на паўдні й заходзе. Займае тут яна вялікія прасторы, а йдзé найбольш на бравары, дзе з яé гоняць сыпірт. Найбольшыя прасторы засаджуюць бульбаю ў паветах Рачыцкім, Суражскім, Гомельскім, Навазыбкаўскім, і асабліва ў Беласточчыне ды Горадзеншчыне.

У лéпших гаспадарках сéюць **кармовыя буракі**, на корм скаціне. Яны патрабуюць добрае гнойнае зямлі й шмат працы, але даюць вялікую карысць.

Урэшце на паўдні дзе-ня-дзе сéюць **цукровыя буракі**, з якіх робяць цукар. Гэтыя буракі, аднак, могуць расыці таксама блізка што і па ўсёй Беларусі на лéпших глыбокіх грунтох. Даўней у нас былі й сваё цукраварні, напр., у Пінскім павеце, у двары Парэччы, а навет у паўночнай Беларусі — у Лéпельшчыне (Бешанковічы), ды пазакрываліся дзеля розных прычынаў.

Грэчкі найбольш сéюць на пяшчаных грунтох у паўднёвай Беларусі. На поўначы яé сéюць мала, бо яна баіцца халадоў і дзеля того, што там наагул больш цяжкія грунты. На паўдня ад лініі Пінск — Магілеў — Рослаў грэчкі сéюць асабліва шмат. На пескавых разлогах паўднёвага Палесся іншае збложжа родзіць слаба, а грэчка ўдаёцца. У Чарнігаўшчыне і сумéжных з ёю частках Магілеўшчыны грэчкі сéюць так многа, што яна займае часамі большую палавіну яравое зъмяны. Шмат сéюць грэчкі і ля Нёмну, у паўночнай Горадзеншчыне, і ў Лідзкім павеце.

На поўначы Беларусі, ў Віцебшчыне і Смаленшчыне, вялікае значэнне мае лён. Для дамовага ўжытку сéюць лён усюдых, але ў вышэйпамяняных краёх сéюць лён на продаж. Сéюць яго найбольш на дзерванох і пасъля канюшыны. Лён тут ўдаёцца добры і дае вялікае грашавое падтрыманье гаспадарцы. Найбольш лёну сéюць у паўночнай Смаленшчыне (Бельскі, Духаўшчынскі, Красенскі, Парэцкі, Дарагабужскі паветы). Даўней і ў Заходній Беларусі лён займаў вялікія прасторы. З павышэннем земляробскай культуры сталі яго сéяць мэнш, бо ён занадта моцна вынішчуе зъмянлю.

Каноплі ўва ўсёй Беларусі сéюць у гародах па якім гарцы. На паўднёвым-жа ўсходзе Беларусі (Чарнігаўшчына, сумéжныя з ёю частцы Магілеўшчыны і Смаленшчыны) канопляў сéюць шмат і продаюць пяньку. Пянька тут мае такое самое значэнне, як на поўначы лён. Яна прыносіць у гаспадарку вольны грош на зварот, на падаткі і на патрэбную ў гаспадарцы куплю. Затое яна так сама, як і лён, моцна вынішчуе поле. Там, дзе сéюць больш канопляў, пад іх ідзé ўвесь гной і для рэшты поля нічога не застаётца.

У паўднёвой Беларусі сéюць патроху проса — ў Мазырскім, Рачыцкім, Гомельскім ды інш. паветах. Так сама ў паўднёвой Беларусі, асабліва ў Чарнігаўшчыне, сéюць досіць многа табакі. Тамашнія гаспадары маюць з табакі вялікую карысць. Прыказка навет кажа, што «без табакі няма чым падаткаў плаціць». Трэба заўважыць, што якраз у беларускай Чарнігаўшчыне разводзяцца найбольш цэнныя сарты табакі (амэрыканскія, або цыгарныя).

Апрача збожжа сéюць яшчэ на полі **траву**: **ка-ньюшыну, выку, сарадэлю, цімахвейку** ды інш.; найбольш сéюць канюшыны й выкі. Шмат канюшыны і цімахвейкі сéюць у Смаленшчыне і Віцебшчыне, бо пасъля іх добра ўдаёцца лён. Іншых траваў там мала знаюць. Затое на заходзе Беларусі побач з канюшынаю, якой сéюць так сама багата, знаходзіцца шмат выкі (на цяжэйшых грунтох) і сарандэлі (на пяскох). З гэтых траваў выходзіць сена надта дагоднае для малочных кароў.

Сéюць яшчэ ў нас на палёх **лубін**. Лубін увосені, як ён вырасце высокі, заоруюць, і ён угнойвае зъмянлю. Асабліва карысны лубін на бéдных пяшчаных грунтох, якія ён можа праз нéкалькі год зрабіць ураджайнімі. Лубін — гэта новая расыліна. Сéяць яго пачалі гадоў 10—20 таму назад, а ўперад у нас яго ня зналі. Так сама нядайна пачалі сéяць сарандэлю, выку і наагул траву.

Ураджайнасць зъмялі залежыць ад характеристу грунтоў і клімату, але яшчэ больш — ад працы, энэргіі і ўмеласці чалавека. На такіх самых грунтох, якія ў нас даюць ураджай на сярэднім па 40—50 пудоў жыта з дзесяціны, нямéцкі гаспадар (у крыху, можа, лагаднéйшым клíмаце) зьбірае 100 і больш пудоў.

Сярод краінаў Беларусі найбольш ураджайнаю лічыцца Слуцчына і Наваградчына. Добрая ўраджаі дае

Рыс. 74. Сивéц у Магілеўшчыне.

зямялі ў Горадзеншчыне ды Падлясьсі (Бельскі пав.), дышчэ — у Смаленшчыне. Самыя нізкія ўраджай ў Віцебшчыне й Віленшчыне.

Рыс. 75. Араты ў Смаленшчыне.

Усяго збожжа, якое йдзé на пражыўле́ньне людзям (апрача аўса і бульбы), намалочуюць у Беларусі каля 180

міліёнаў пудоў, у гэтym ліку каля 140 міліёнаў пуд. жыта. Часамі свайго збожжа не хапае на пражыўле́ньне ўсяго насялёння Беларусі. Так, прыкл., у 1910 годзе з Беларусі было вывезена каля 10 міліёнаў пуд. збожжа, а прывезена — каля 30 міл. пуд. Вывозім мы наагул найбольш жыта й ячмё нь, а прывозім блізка што адну толькі пшаніцу ў пшанічную муку: гэтыя прадукты йдуць да нас з Украіны.

Увесе блізка прывозны хлеб ідзець у нас у месты: Вільня прывозіла да сябе 4 міл. пуд. збожжа і муки, Беласток — каля 3 міл. пуд., Віцебск — $3\frac{1}{2}$ міл. пуд. і г. д. Лічачь, што значная частка гэтага хлеба йшла на харчаванье войска, якога ў расейскія часы асабліва шмат стаяла ў Беларусі, як краі, блізкім да расейска-нямецкага рубяжу. Вёска-ж мала карысталася прывозным хлебам. Толькі ў некаторых палескіх паветах, дзе насяленыне, занятае ляснымі промысламі, мала звяртала ўвагі на гаспадарку, ды ў Віцебшчыне*) прывозны хлеб ішоў пакрысé і ў вёску; здаралася гэта найбольш у неўраджайных гады. Затое багацейшыя паветы, як, прыкл., Случчына, увесе час вывозілі збожжа ў іншыя паветы ды за межы Беларусі. Недахват уласнага хлеба вясковае насяленыне найчасцей запаўняе бульбаю, якое ўсюды годзе.

З іншых прадуктаў палявое гаспадаркі Беларусь (ляпей кажучы, яе ўсходняя частка) вывозіць за сваё мяжы каля 2-х міліёнаў пуд. ільняное кудзёлі і каля 1 міліёну пуд. пнікі. Рэшта-ж Беларусі, асабліва Меншчына й Палесьсе, вывозіць заграніцу шмат, съпірту (каля 9 міл. вёдраў). Вывозам гэтых прадуктаў, асабліва апошніх, дзякуючы іх высокай цанé, заўсёды пакрываецца прывоз у Беларусь не хапаючае ёй для харчаванья мястай пшанічнае муки, а гэта дазваляе лічыць, што палявая гаспадарка Беларусі ў поўнасьці задавальняе харчоўныя патрэбы насяленыя Беларусі.

Дзякуючы роўнаму і лагоднаму клімату, зямялі нашая дае калі на надта багатыя, дык затое сталыя ўраджай. Вялікіх неўраджай, якія часта здараюцца на ўсходзе, у нас блізка што ня бывае. Ды наагул прывозіць Беларусь хлеб са стараны не таму; што ня можа прахарчавацца сваім, а таму, што

*) Заслужоны віцебскі вучоны А. Сапунуў лічыць, аднак, што Віцебшчыне свайго хлеба саўсім хапае. «Віцебская губэрня, — піша ён, — прывозіць выключна толькі пшанічную муку, якую з лішкам аплочую сваім вывозам жыта, ячмёню, аўса, лёну і лінянога сямёныня, якія кажучы ўжо аб вывозе вялізарна ліку дрэва. А значыць, пашыраная думка (ўвайшоўшая навет у ўсé падручнікі географіі) аб нашай губэрні, як найбяднейшай у Рэспубліцы, — несправядлівая. Гэткі пацяшаючы вывад пацявярджаецца й данымі Віцебскага Статыст. Камітэту: у 1892 г. у Віцебскай губэрні лішкі азімага збожжа было 48 тыс. цэпцяўрдзяў, яравога — 604 тыс. цэпць. і бульбы — 48 тыс. цэпць. Трэба дадаць, што 1892 г. па свайму ўраджай на вёльмі вызначаўся між ураджаямі апошніх гадоў». Трэба спадзявацца, што новыя, й больш старанныя дасыледы выявіць, што рэшта Беларусі яшчэ ляпей, чым Віцебшчына, забясьпечана сваім збожжам і можа абыходзіцца без прывозу.

гаспадарка яе цяпёр ужо мэнш цікавіцца вытварам зярна. Й сваю ўвагу што раз, то больш звяртае на больш зыскоўныя галіны гаспадаркі, асабліва на гадоўлю сказіны, дзеля якое трэба разводзіць шмат траваў, бульбы і буракоў, ды на тэхнічныя расліны — лён і каноплі. Усё на заход ад Беларусі ляжачы эўропейскія краі гэтак сама, як і Беларусь, маюць недахват уласнага хлеба і прывозяць яго са стараны. Наадварот, Маскоўшчына і асабліва Украіна вывозяць шмат хлеба заграніцу.

Пры павышэнні роўня земляробскае культуры Беларусь, аднак, магла-б, бязумоўна, ня толькі заўсёды абысьціся сваім хлебам, але ў значнай меры і вывозіць яго заграніцу.

§ 34. СЫСТЭМЫ АБО СПОСАБЫ ЗЕМЛЯРОБСТВА.

Мы ўжо абзнаёміся з адным са спосабаў земляробства — з трохпалёўкаю, якая найбольш пашырана ў сялянскіх гаспадарках па ўсёй Беларусі. Пры трохпалёўцы ворная зямля падзелена на тры зъяны і з гэтых зъменаў адна — папарная (кожын год іншая) — гуляе. У восень на папары сеюць жыту.

Апрача трохпалёўкі ёсьць і іншыя спосабы гаспадаркі, і лепшыя й горшыя, ці, можа, скажаць ляпей, і вышэйшыя, і ніжэйшыя. Бо ўсюдых гаспадарка ўпераўд была горшаю, а пасля паднялася ўгару — зрабілася вышэйшай, лепшаю. Паліпшаецца гаспадарка ад того, што на яе чалавек больш працы й капіталу кладзе, што бярэцца за яе з большай умёласцю, карыстаючыся даннымі навукі й практыкі. Вось-жа чым людзям цясьнёй жыць робіцца, tym больш яны стараюцца й больш кладуць працы на свой кавалачак зямлі, tym і гаспадарка вышэйшая. Вышэйшая гаспадарка дае з кожнае дзесяціны зямлі больш прыбыту, чым ся ніжэйшая.

Як стала цясьнёй жыць у нас, агледзіліся гаспадары, што цэлая трацина поля заўсёды гуляе. Сталі патроху займаць папар — то выкай ці канюшынаю, то бульбаю. Цяперака ўсюдых, дзе сялянская гаспадарка паднялася, ўсюдых частку папару нечым замаюць.

На дварох рэдка дзе можна стрэдзь трохпалёўку. Найбольш пашыраны там спосаб пладазьмёны. Ворная зямля пабіта на 4—6—8 і больш зъменаў, і на кожнай зъяне накшат збожжа, дый кожны год у парадку зъмяненіцца. Бывае й тут папар, але яго мала — найбольш чацвертая частка. Затое шмат сеюць травы, бульбы і буракоў.

Пладазьмённая гаспадарка вялася апошнія часы блізка па ўсіх дварох у цэнтральнай і заходній Беларусі і ў вялізарнай большасці двароў у ўсходній і паўднёвай Беларусі. Так сама гэты спосаб гаспадаркі мы знайдзем у большасці дробных гаспадароў, што сядзяць на адзіноце, на фаліварках і хутарох, асабліва на заходзе.

Па вёсках пладазьмён спатыкаецца рэдка, бо гэтаму перашкаджаюць вясковыя парадкі — напр., супольная паша сказіны на папары і г.д. Праўда, што за апошнія гады перад вайною шмат вёсак разсялілася на хутары і завяло пладазьмён, але большасць сядзіць на мэйсцы і толькі што год усё зъмяншае і зъмяншае свой папар, займаючы яго засéвамі.

Пладазьмённы спосаб гаспадаркі вышэйшы за трохпалёўку. Ёсьць і ніжэйшыя за трохпалёўку спосабы. Гэта лядавы і абложны.

Пакуль у Беларусі было лішне многа лесу, была досіць пашырана лядавая, альбо пасечная, гаспадарка. Поля тады не гнаілі, а сеялі дабро на пасеках. Ссякуць лес, лепшае бярвёньне зъвязуць, а ссечаныя хмызынякі, ламачча пакідаюць на мэйсцы. Як яно падсохне, пасеку падпалаюць. Як-жа перагарыць усё гэтае ламачча і пні, пасека застаецца пакрыта попелам.

Тады яе аруць, барануюць спэцыяльны бараною-«смыкам» (рыс. 76), і сеюць адразу лён, пасяля жыту, авёс і год-у-год усялякае збожжа, аж пакуль ляда зусім ня спусцее. Тады яго кідаюць і паляць другое ляда. Першае ляда патроху зарастае лесам.

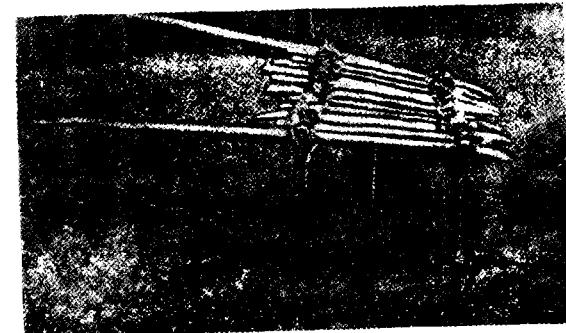
Ясна, што такі спосаб гаспадаркі можа істнаваць

толькі там, дзе вельмі рэдка жыве народ і дзе вялізарныя прасторы пакрытыя лесам. На Беларусі цяпёр лядавага спосабу ў чистым відзе блізка што не спатыкаецца. Толькі ў Смаленшчыне пры агульнай трохпалёўцы запускаюць часамі пусцейшыя кавалкі зямлі (пустошы), каб зарасці лесам, а пасяля, расцерабіўшы іх цераз некалькі дзесяткаў гадоў ды выпаліўшы ляда, сеюць лён.

Пасекі выпалююць і па ўсёй Беларусі, дзе яшчэ хапае лесу на паліва.

А бложная, або дзярванная, гаспадарка спатыкаецца ў рэдка засёленых мяйсцавасцях, на беднай зямлі, дзе ў гаспадароў не хапае гною, а бяз гною зямля ня родзіць. Там звычайна пакідаюць пусцейшую частку поля дзэрваном, і на ёй ня сеюць некалькі год. Яна тым часамі выліжуецца й крыху папраўляецца сама. Тады яе йзноў гарудць і засяюць.

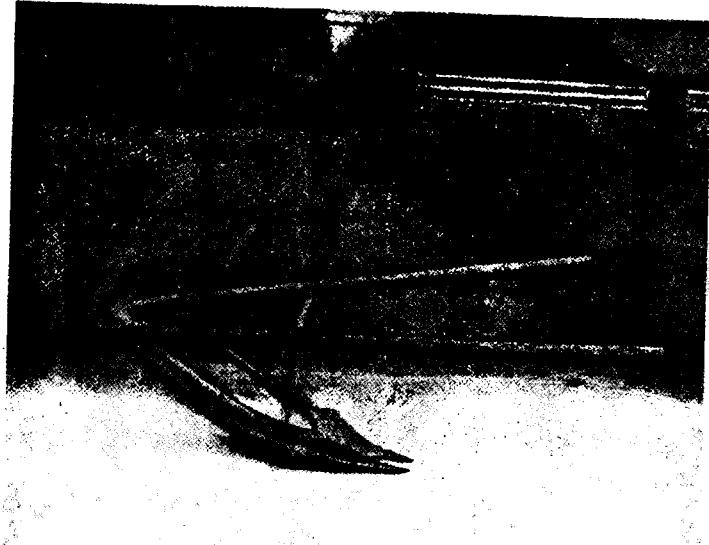
Найчасцей спатыкаецца такі спосаб гаспадаркі ў нашым паўднёвым Палесі.

Рыс. 76. Барана «смык», якою вырабляюць пасекі.

Выраб зямлі. З кожным годам гаспадарка ў Беларусі паляпшаецца. Гэта асабліва знаць па вырабу зямлі. Зусім яшчэ нядаўна ўсюдых у нас гаралі сахою. Ня толькі аб якіх машынах, але і аб плугу мала хто чуў. Цяпёр саху (рыс. 77) мала ўжо можна пабачыць. Толькі хіба дзе ў самым глухім закутку, за нéкалькі дзясяткаў вёрст ад гарадоў і чыгунак спатыкаюцца мéйсцы, дзе яшчэ гаруць сахою. У больш-жа культурных мéйсцевасцях ужываюцца для вырабу зямлі і сранжы новыя бароны, і рандалі (дысковая барана).

Гараць сталі глыбей. Навучыліся гараць у пару, пад ярыну

Рыс. 77. Старасвéцкая беларуская саха.

ўвесень, пад жыта сталі гараць два, а то й тро разы (мяшачь і траіць).

Ляпей сталі й гнаіць зямлю. Гаспадар зразумеў, што бяз гною ўраджаю ня будзе, і цяпér з усіх сіл дбае аб гной. Побач з звычайным гнем сталі ўжываць штучныя гнаі («парашкі») і ўрэшце пачалі сеяць лубін.

Усе гэтая палéшаныні ўвайшли ў гаспадарку за апошнія 20—30 гадоў. Ішлі яны да нас з заходу, дзеля таго найраней з імі абвінілася Заходняя Беларусь, а пасля яны пакрысé перадаліся і на ўсход.

§ 35. ГАРОДНІЦТВА, САДОЎНІЦТВА І ПЧАЛЯРСТВА.

Гародніцтва ў Беларусі слаба развіта. Найлéшыя гароды і найбольш іх бывае калія вялікіх мястэй. Сяляне-ж звычайна

маюць гароды вéльмі малéнькія і садзяць тамака варыва толькі як для сябё. Гародніцтвам, як професіяй, займаюцца ў нас найбольш мяшчане-беларусы, а так сама жыды й старавёры. Найбольш праславіліся сваімі гародамі магілéўская мяшчане. Досіць добрыя гароды маюць старавёры пад Гомелем і Навазыбкам, ды троцкія мяшчане. Добра паставлена гародніцтва ў Падлясьсі. Тамака мэйсцамі, прыкл. ў Кляшчэлях, жыхары займаюцца спэцыяльна разводкаю гароднага насéньня.

Садоўніцтва ў Беларусі за апошнія гады шмат пасунулася напéрад, і цяпér Беларусь з гэтага боку займае адно з пéрших мéйсцаў на ўсходзе Эўропы. Прамысловое садоўніцтва вéльмі залéжыць ад разывіцця чыгунак, па якіх фрукты можна дастаўляць у далёкія мéйсцы спажываньня, ў вялікія гарады. Побач з прамысловымі пашыраюцца ѹ аматарскія садкі.

Прамысловыя сады знаходзяцца па большай часці ў дварох, а так сама пад мястамі і ў мястах. Звычайна яны займаюць якіх адну-дзве дзесяціны, але ў большых дварох спатыкаюцца сады па дзесятку й больш дзесяцін. Дворныя сады найбольш здаюцца кожын год у аренду; толькі ў некаторых дварох самі займаюцца садам. Прамысловое садоўніцтва асабліва моцна развіта на паўдні Беларусі (у Рагачоўскім, Гомельскім пав. і г. д.).

У прамысловых садох найбольш бывае яблынаў анатонава к. Гэты сорт вельмі прытарнаваны да нашага клíмату. Груши мéнш трymаюць, бо з іх не такі пéўны ўраджай. Аднак на паўдні Беларусі ў садох вéльмі многа ігрушаў. Тут навет выведзены вельмі цэнныя беларускія сарты ігрушаў: Слуцкая Бэра (пад Слуцкам) і Сяпяжанка (у Слонімскім пав., м. Дзярэчын). На сваёй бацькаўшчыне гэныя сарты даюць вельмі добрыя ўраджай.

Разводзяць яшчэ ў нашых садох сьліўкі, вішні, чарэшні, аграст, парэчкі і інш. Апошнія часы сталі шмат дзе займацца трускавкамі (клубнікаю), якія вывозілі перад вайною ў большыя мясты Расеі.

Звычайных непрамысловых садоў і садкоў у Беларусі вéльмі многа. У кожным двары, фаліварку будзе заўсёды нéкалькі дзесяткаў садовых дрэўцаў. Так сама і пры кожнай блізка сялянскай хаце ёсьць невялічкі садок. Вéдама, што ў бяднёйшых ваколіцах, дзе хлеба не хватает, там і садоў няма. Мала садоў у пяшчаным Палеёсі. Але, між іншым, і ў Смалéншчыне, хоць там сялянства ня вéльмі бéднае, садоў па вёсках зусім мала. У такіх хатніх садкох садзяць розныя дрэўцы ўсякіх гатункаў, садзяць яшчэ й дэкоратyўныя расціліны: бэз, рожы, акацыі, таполі.

Па клíматичным варункам садоўніцтва магло-б у нас вельмі добра развівацца. Мягkія зімы дазваляюць расыці ў Беларусі шмат якім заходнім і паўднёвым гатункамі фруктаў. Мерная вільгаць спрыяе іхняму росту і разывіццю. Спрыяюць садоўніцтву ѹ нашыя грунты. Для належнага разывіцця садовае гаспадаркі ў Беларусі трэба найбольш трох рэчай — густое сеткі выгодных

шляхоў, асабліва чыгунак, стварэння коопэратыўнага збыту і пашырэння садовых знаньняў у народзе.

Пчалаrstва нéкальс мéла вялікае значэннне для Беларусі. Мёд і воск былі аднымі з важнейшых тавараў, якія Беларусь вывозіла ў чужыя краі. Цяпёр пчалаrstва падупала. Толькі ў паўднёвым Пале́сьсі (асабліва ў Гінскім, Мазырскім ды Бабруйскім павéтах) пчалаrstва шмат памагае ў гаспадарцы. Пчолы там дзержаць найбольш у калодах — борцяx, зачым і пчалы называюцца бортнікамі.

У заходнай Беларусі значная частка пчалаюроў мае ўжо рамовыя вульлі. У ўсходній больш ужываюцца калоды.

§ 36. ГАДОЎЛЯ СКАЦНЫ.

Умёлая гадоўля скаціны дае́ць вялікі зыск гаспадару. Хатнія жывёлы — гэта быццам фабрычныя машыны, якія перарабляюць сырый прадукт — корм у высокацэнныя продукты — малако, сала, мяса і г. д. Скармліваць корм скаціне звычайна бывае выгадней, чым праста прадаваць яго на старану. Апрача прадуктаў, ідучых на продаж, гаспадарка атрымлівае ад скаціны гноі, гэтак патрэбны для нашых ня вельмі багатых грунтоў. У канцы важна ёсць тое, што пры гадоўлі скаціны чалавек мае занятак круглы год, тады як у земляробстве ён заняты крыйху балей за паўгода; калі гадоўля скаціны неразвітая, гаспадар змушаны на зімовыя месяцы йсьці ў сувёту шукаць зарабаткаў. Добра паставленая гадоўля скаціны дае яму гэтыя зарабаткі на мэйсы, у сваёй гаспадарцы.

Найважній, аднак, тое, що ў нашим клімаце і на наших грунтох якраз найляпей растуць расьліны, патрэбныя для гадоўлі скаціны. Бязъмерныя прасторы сенажаціў даюць нам масу сёна; у лясох, па балотах скаціна мае где-то пашы; лёгкія грунты спрыяюць разводцы бульбы, якое ў нас і садзяць шмат, ды толькі без вялікае патрэбы ў большасці пускаюць на бравары замёста таго, каб выкармліваць, прыкл., сувіньні; ў канцы, дзякуючы багацьцю вільгаці, добра растуць у нас кармовыя травы, даючыя пажыўны й смачны корм для скаціны. У гэткіх варунках, зразумела, гадоўля скаціны павінна надзвычайна шырака развіцца; і яна разаўеца, як толькі больш навукі атрымае наша вёска, ды прызывычайца вёсьці гаспадарскія справы — хаўрусам. Тады, бязумоўна, гадоўля скаціны стане асноваю багацьця і гаспадарнага росквіту Беларусі.

Каб выясьніць палажэнне гэтае галіны гаспадаркі, разгледзім перад усім статыстычныя даннныя*). Хаця яны ня вельмі точныя, але пэўнае ўяўленне справы даюць; адносяцца яны да 1912 году.

Губэрні	На 1 кв. кіламетр (каля 100 дзес.)			
	Коней	Кароў	Авечак і коз	С্বінь- яў
Горадзенская	17	32	36	18
Менская . .	21	55	31	29
Магілеўская . .	31	46	30	28
Віленская . .	20	42	26	22
Віцебская . .	21	49	36	23
Сярэдняя па Беларусі . . .	22	45	32	24
Сяр. па Расей	10	15	20	5
.. „ Пруссія .	18	68	30	88

З гэтае табліцы відно, што наагул найшырэй гадоўля сказіны стаіць у Мэншчыне, найбольш багатай на сенажаці. Цікава адзначыць вялізную перавагу Беларусі над Расеяю ў гэтай справе, асабліва ў гадоўлі сывінняй і кароў. У Нямеччыне, старане з падобнымі на нашыя прыроднымі варункамі, якраз гэтае жывёлы разводзяць найбольш.

У абсолютных лічбах Беларусь мае каля 2-х міліён. коней, 4,5 міл. кароў, 3 міл. авéчак і коз і 2,5 міл. с্বіньяў. Значэнне гэтых лічбаў, на жаль, аслабляецца тым, што скажіна ў нашых вясковых гаспадароў найбольш дробная і малапродукцыйная.

У большасці гаспадарак тримаюць коней мяйсцовых пародаў, памяшаных з усякім заводскімі. Аднак у некаторых мяйсцоў разывлася гадоўля заводскіх коней — найбольш цяжкіх пародаў. Шмат займаюцца гэтай спраўаю, напр., у Наваградчыне, ў Случчыне, у Магілёўшчыне, дзе гадоўля коней наагул найбольш разывіта. У Меншчыне коней у сялянства ўсё-ж не хапае: каля пятае часьці сялянскіх гаспадарак ня маюць коней.

Кароў найбольш тримаюць у нас чырвоне беларускае пароды. Скаціна гэта невялікая на ўросласьць, але непераборлівая на яду і дае досіць многа тлустога малака. Аднак гэтая парода на благіх кармох зымізарнела й пагоршылася. Апошнімі часамі ў некаторых дварох (прыкл., двор Ігнаціцы пад Менскам) сталі сумысльне разводзіць беларускую пароду і дайшлі добрых рэзультатаў.

^{*)} Паводле Э. Ромэра.

Значная частка двароў прадаё малако пактарам, якія вырабляюць з яго масла і сыры.

Сыраварні ў ёсьць досіць многа ў Меншчыне і ў Смаленшчыне, асабліва-ж у паветах: Бельскім, Парэцкім і Красенскім. Беларускія «галяндэрскія» сыры збываюцца ў Вільню, Менск, Варшаву, Москву ды інш. вялікія гарады. Аднак дзёла ў сырарнях і ў пактах пастаўлена досіць дрэнна і затым ад малочнае гаспадаркі няма таго зыску, якія яна з часам, напэўна, дасыць. У сялян з малаком яшчэ горайд. Малочных коопэратаўваў зусім няма. Скаціну трymаюць толькі дзеля гною.

Разумеецца, іншы вобраз — пад вялікімі гарадамі. У Менск, напр., вязуць малако з усяе ваколіцы на нéкалькі міль ува ўсе бакі. Вéдама, што тут іначай кароў даглядаюць і маюць ад іх вялікі зыск.

Наагул кажучы, малочнае гаспадаркаю найбольш займаюцца ў Меншчыне і Віцебшчыне.

Вялікае значэнне ў гаспадарцы мае гадоўля сывінь-ня ў. Калі масла на вёсі спажываюць мала, дык намагаюць сывіным салам і тлуштасцюю; наагул гэта вéльмі важны спажыўны прадукт. Апроч таго, вéльмі значная частка сывіньня ѯдзέць на продаж, скупляеца гандлярамі і вывозіцца ў вялікія гарады і заграніцу. Сывіноводства найбольш пашырана ў Меншчыне, Віленшчыне, Магілёўшчыне і Чарнігаўшчыне.

Даўней шмат разводзілася ў нас авéчак, звычайна, праўда, для ўласнае патрэбы. Цяпér іх засталося найбалей у Смаленшчыне. У іншых краінах заместа авéчак сталі трymаць больш кароў і сывіньня ў. Толькі ў Горадзеншчыне лік авéчак мала зъмяншаецца. Да таго-ж там разводзяць шмат заводзкіх авéчак з тонкаю, далікатнаю воўнаю. Гэта дзеля блізкасці Беластоку і яго району, дзе знаходзяцца ткацкія суконныя хвабрыкі, якім патрэбна шмат воўны.

РАЗДЗЕЛ VII.

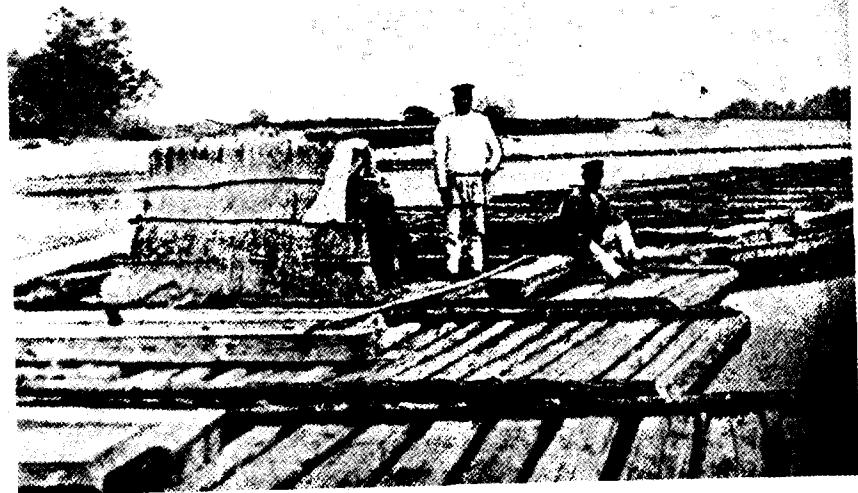
Прамысловасць і гандаль.

§ 37. ЛЯСНЫЯ ПРОМЫСЛЫ. РЫБАЛОУСТВА.

У лясістых місцівасціях Беларусі гандаль лéсам і праца ў лесе зьяўляюцца заняткам вéльмі значнае часткі жыхараў. У Палесці місцамі мала ўвагі зъяўртаюць на гаспадарку. Усё здраўеўшыя, дужэйшыя мужчыны ѹдуць на працу ў лес.

Галоўная работа ў лесе — гэта павал лесу і дастаўка яго на рум. Румам называецца бераг сплаўнае ракі, на які звозіцца

дрэва з акалічных лясоў. Тут купéц прыймае дрэва. Павал і возка дрэва ѹдзéць у восені і праз усю зіму. Вясною, як толькі рушаецца рэкі, дрэва сплаўляеца — па малых рэчках розыпам, г. зн. асобнымі калодамі, па вялікіх — плытамі. Розыпам дрэва ѹдзéць аж да вялікіх рэкаў. Там яго ловяць і вяжуць у плыты. У плыту бывае па 300—500 калод, у залежнасці ад вады. Калі вада глыбокая — кладуць больш. Плыт сядзіць у вадзе на больш, як на аршын, а над вадою, высунуты на які вяршок. З 10—20 плытоў складаеца сотня,

Рыс. 78. Плыты.

або гонка. Пры кожнай гонцы ёсьць цэлая грамада плытнікаў. На чалé іх знаходзіцца дубавік, або рэтман, які загадуе сплавам. Для плытнікаў на адным з плытоў ёсьць хатка з пéчкай, дзе яны вараць сабе ёсці (рыс. 78).

Плыты найбольш гоняць у Рыгу, Коўну (Клайпеду) і Кацярынаслагу. Часамі плытнікі пасыпяваюць зъяўрнуцца за лёта па нéкалькі разоў.

Па Дняпры гоняць найбольш нячесанае бярвéньне. Найлепшы лéс ідзé да Хéрсону і Адэсы. Драбнёйшы лéс ідзé бліжэй — у Кieў ды Кацярынаслагу — для капальняў, на падпоркі ў шахтах.

Па Дзьвіні і Нёмну гоняць найбольш ужо чесаны і выраблены тавар: шліпэры (кароткія брусы), шпалы, бэлькі, клéпку і ў канцы — мачты. На мачты ѹдзéць саме маўэрлаты, клéпку і ў канцы — мачты. На мачты ѹдзéць саме

высокое, здаровае і таўстое дрэва (каля 15—18 саж. вышыні пры 3—4 вяршкох таўшчыні зьвёру). Найбольш мачтавага лесу йшло з ваколіц м. Халопеніч у ўсходній Барысаўшчыне. Апошнімі часамі ў Беларусі пабудавалася шмат пільняў і цяпера значная частка ляснога тавару вывозіцца заграніцу ў плаваным відзе, на чым край наш, вёдама, зарабляе.

Насялэнне лясістых мяйсцоў сяліцца шмат зарабляе дастаўкаю дроў на станцыі чыгунак і ў мэсты. Пад большымі мэстамі гэты промысел мае саўсім сталы харктыры і з'яўляецца адным з важнейшых, як для вясковага насялэння, якому дае зарабатак, так і для мэставага, якому дае такі неабходны прадукт, як паліва.

Блізка ўвесь прастор лясоў Беларусі да апошніх часоў належыў да двароў і скарбу; сялянскіх лясоў было гэтак мала, што толькі ў рэдкіх выпадках селянін мог здаволіваць сваё патрэбы на паліве і будаўляны матар'ял з уласнага лесу. У вялізарнай большасці выпадкаў мусіў ён карыстаць з дворных і скарбовых лясоў, адтуль атрымліваць і паліва, і матар'ял на будоўлю і майстроўку, там пасывіць сваю сказіну, зьбіраць ягады, грыбы, паляваць і г.д. На заходзе Беларусі, дзе двары вядуць больш-менш акуратную лясную гаспадарку, дзе цана на дрэва вышэйшая, селянін мала мог карыстацца з лясоў, — і то ўвесь час за плату; з гэтае прычыны і лясныя промыслы тут слаба развітыя. На ўсходзе і паўдні Беларусі, асабліва ў Пале́сьсі, дзе лясное гаспадаркі, ці з прычыны малое культурнасці двароў, ці бязъмежнасці лясных прастораў, ня было, дзе селянін мёў магчымасць вольна карыстацца лесам і ўсімі яго багаццямі, там развіваюцца гэткія лясныя промыслы, як гонка смалы і дзёгцю, выраб паташу, драніцаў, гонтаў, лыкаў, абадоў, колаў, палазоў, дугаў, палёньне вугальля, будоўля судзінаў і г. д. А ў больш глухіх лясных закутках і паліванніе трэба лічыць адным з промыслаў насялэння, дастаўляючым больш разнародную яду тамашняму селяніну, а часамі — і лішні грош за праданую дзічину.

Лясныя заработка і промыслы шмат памагаюць у селянскім бюджэце, даючы магчымасць працы селяніну якраз у найбольш вольных ад земляробскае працы зімовых месяцах.

Рыбалоўства. Хаця ў Беларусі вёльмі многа рэкаў і вазёраў, аднак рыбалоўствам спэцыяльна займаецца толькі некалькі тысячаў чалавек, якія жывуць ля берагоў большых рэк і вазёраў. Найбольш рыбалоўствам займаюцца ў вазёрных краёх: у Наддзвініні ды ў Пале́сьсі. З наддзвінскіх вазёраў рыбу адпраўляюць навет за мяжы Беларусі. А ў Пале́сьсі, у Кожан-Гарадку, Давыд-Гарадку рыбакі копцяць рыбу і ў гэткім відзе адпраўляюць на продаж у большыя гарады — гал. чынам у Берасцьце і ў Варшаву.

Гаспадары найбольш займаюцца рыбалоўствам як дадатковым заняткам. Рыба робіць яду ўзьбярэжнага селяніна больш разнароднай і сытнай.

Да гадоўлі рыбы толькі цяпер пачынаюць браца лепшыя гаспадары. Пры дастатку на Беларусі прыродных вазёраў гадоўля рыбы магла быць вялікі даход.

Апроч рыбы ў нас па дробных рэчках вёльмі многа ловяць ракаў, якіх купцы адпраўляюць у вялікія месцы, навет заграніцу — напр., у Бэрлін.

§ 38. МІНЭРАЛЬНЫЯ БАГАЦЫ ІХ ЗДАБЫВАНЬНЕ.

Мінэральныя багацьці Беларусі схаваны ад чалавёка пад таўстым пластом лядавіковых наносаў і выходзяць наверх ня дужа часта. Дзеля гэтага знаем мы аб іх вёльмі мала і прывыклі да думкі, што ѹ наауглі гэтых багацьцяў у нас вёльмі мала. Трэба спадзявацца, што грунтоўныя даследы ў гэтай справе моцна запярэчылі-б гэткай пашыранай думцы. Пакуль што маем мы аб мінэральных багацьцях Беларусі толькі адрывачныя ведамасці.

Зялёныя руды спатыкаюцца па ўсёй Беларусі, але мала асочаны. Найчасцей спатыкаеца буры зелязык (лімоніт), асабліва ў Віленшчыне й Меншчыне. У Сенінскім пав. ля дзв. Віхры знайшли нейкую зялёную руду, ѿ якой было каля 43 % зялёза. Але асабліва ў нас пашыраны і вядомыя балотныя (або дзярновыя) зялёныя руды. Яны творацца ў вазёрах і болотах, з таго зялёза, якое расчыняюць у сабе і вымываюць з грунтоў перагнайнай кісці, і ляжаць часамі на вялікіх прасторах нягрубым пластом. Ёсьць гэтых рудаў усюды шмат, але асабліва — у паўднёвым і паўднёва-ўсходнім Пале́сьсі. На дні Дняпра проці м. Быхова ляжыць значны пласт гэтая руды, які тут называюць «скалою».

У мінулым вёку шмат дзе ѿ Беларусі паміж глухіх лясоў працавалі зялёныя гуты, якія выплаўлялі зялеза з балотнае руды. Багацце паліва — ляснога і тарфянога, што ёсьць адным з важнейшых варункаў развіцця зялёзне прымесловасці, суліла гэнам гутам добрую будучыну. І аднак да нашага часу, здаецца, не дажыла ні адна такая гута: усё яны пазакрываюцца ѹ засталося ад іх усяго ўспаміну — груды шлякаў, закінутыя ѿ глухіх лясных закутках. Прычына ўпадку гэтая прымесловасці дзівэ: а) лясное паліца падаражэла і ня было рахунку яго паліца ѿ гутах і б) тое, што з балотнае руды пры тагдынім спосабе выплаўкі выходзіла зялёза з вялікаю домешкаю фосфару (бо фосфару шмат ёсьць у самой балотнай рудзе — в і в і а н і ц е), і з гэтае прычыны было яно крохкае, а ѿ кожным разе ня вытрымлівалася конкурэнцыі з прывозным зялёзам. Цяпера, аднак, палажэнне моцна змянілася. З адкрыццём бессэмэраўскага спосабу выплаўкі сталі прысутнасць фосфару аказалася ня толькі ня шкоднаю, а яшчэ й карыснаю. А што асабліва важна, гэта тое, што шлякі ад балотнае руды вельмі багатыя фосфарам і з іх можна рабіць важнейшы мінэральны гной для гнаення зямлі томас

шляк, або та масоўку. У Прусії ды ў Пазнані ў апошнія часы йзноў узліся за распрацоўку балотнае руды; ў самым недалёкім часе пэўне і ў нас гэтая важная прамысловасць разаўеца. Таксама ў балотах у Смаленшчыне (Красенскі пав.), у Амсьціслаўшчыне ды каля м. Апочкі знаходзяць і здабываюць **вокру**, з якое робяць хварбу.

Аб знаходжаньні ў Беларусі дарагіх мэталяў і дарагіх камéнняў вядома дужа мала. Найбольш пэўныя весткі адносяцца да вярхоўя Дзвіны. Тамака, у скалістых берагох ракі знаходзяць дарагі каменны — халцэдон, сэродолік, горны крышталь. А каля в. Адрыянопалю над Дзвінью, ля саме бéларуска-маскоўскае мяжы, у пачатку XIX вéку знайшли навет золата; было яго, праўда, там няшмат.

Ці ёсьць у Беларусі **камéнны вугаль**, гэтае «чорнае золата», дзякуючы якому так разъвілася сучасная прамысловасць, аў гэтym сказаць, напэўна, нельга. У кожным разе досіць значныя залежы вугалая знайдзены ў вадазборніку р. Маладога Туду — у самым паўночна-ўсходнім куце Беларусі. Каля Мазыра, на беразе Прывяці, ды і ў іншых мяйсцох (прыкл., у Рослаўскім пав.) знайдзены **буры вугаль**, а ў Лідзкім пав. — лігніт (буры вугаль, у якім яшчэ значна будова дрэваў, з якіх ён стварыўся). Усё гэтая віды вугалая ў нас яшчэ добра не асочаны і не эксплóатуюцца.

Торф хаця й ня можа раўнавацца да камéннага вугалая, але ўсё-ж пры пэўных варунках мог-бы хоць часткаю замяніць яго для нашае прамысловасці. Торфу ўса ўсіх краінах Беларусі ёсьць шмат, але найбольш — у Палесьсі, ў балотах тыпу галаў. Найтаяўшчайшая пласти торфу ляжаць у ўсходнім Палесьсі, ў вадазборніку р. Віці (Рачыцкі пав.); тут таўшчыня яго даходзіць да трох сажанёў. Апошнімі часамі, калі шмат дзе ўжо стала лéсу на паліва не хапаць, началі там капаць торф. Асабліва шырака гэтым займаюцца ў бязълеснай Наваградчыне ды пад большымі мéстамі.

У Рослаўскім павеце знаходзяць **горны воск** (озокэрят), з якога вырабляеца парафін; па хімічнаму складу ёй паходжаньню гэты матар'ял падобны да нафты. У заходнім Палесьсі (найбольш у Піншчыне) знаходзяць **бурштын**, які мéй вялізарнае значэнне ў старавéчным гандлю.

Важнае значэнне для гаспадаркі маюць **фасфарыты** — камéнnyні з вялікім зымéстам фосфару. Іх мéлюць на муку і гэтаю мукою гнояць зямлю. Фасфарыты пакуль што разрабляюць толькі ў Рослаўскім павеце (каля ст. Сéшчы) у нéкалькіх мяйсцох. Але апошнімі часамі знаходзяць шмат фасфарытаў і ў іншых краінах, прыкл., у Наваградчыне, ля Горадні, у Падлясіі і г. д. З часам здабываюць фасфарытаў пэўне шырака разаўеца і пойдзé хутчэй, бо значэнне іх у гаспадарцы вялізарнае. Пасъля хімічнае пераробкі з фасфарытаў вырабляюць найцаннейшы штучны фосфарны гной — суперфасфат.

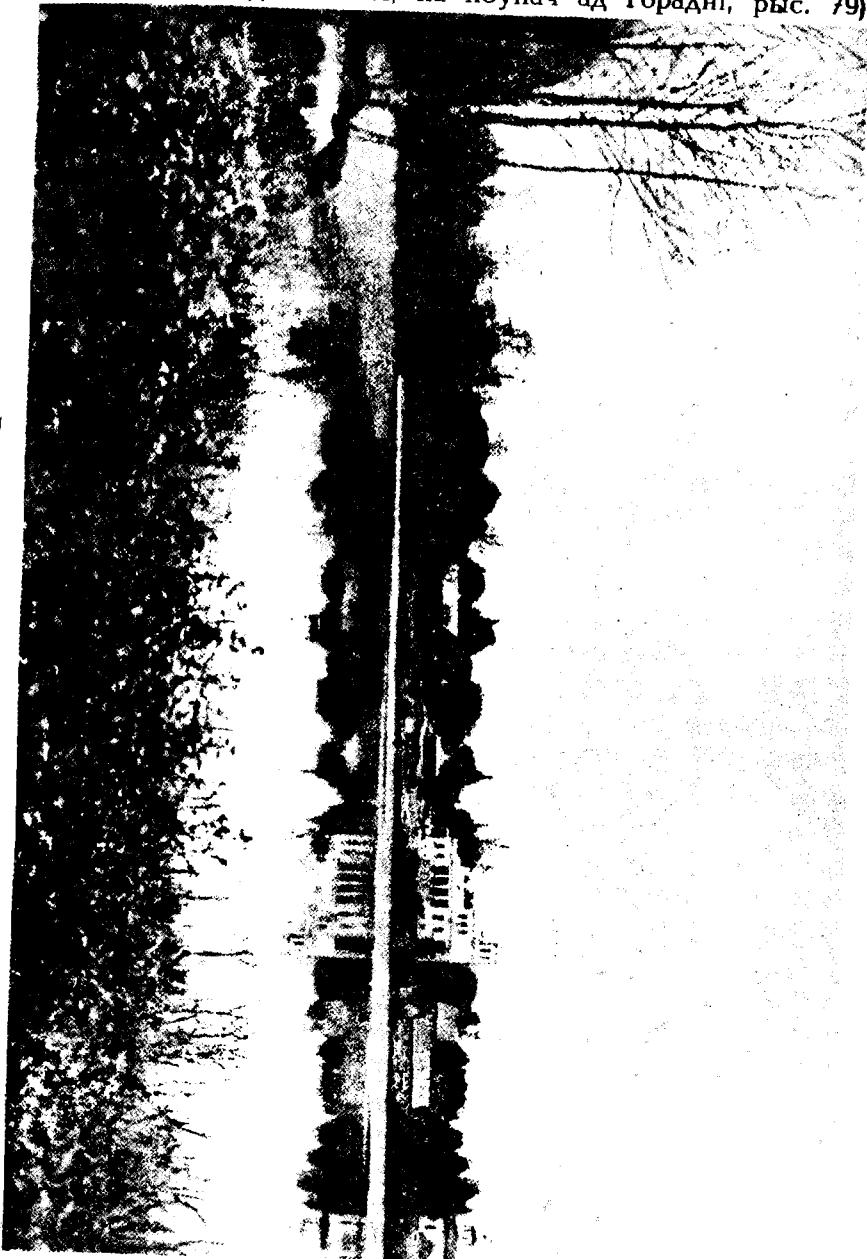
Шмат дзе ў Беларусі выходзіць навéрх бéлая пíшучая крэйда, асабліва на Паўднёвым ланцугу ўзгор'яў, прыкл., каля м. Міра, ды і ўса ўсёй Наваградчыне. «Праяджаючы гэтым мяйсцамі, ўжо здалёку можна пабачыць сярод палёў і сенажаціў досіць вялікія, бéлыя, быццам сънегам пакрытыя прасторы; гэта якраз і ёсьць мяйсцы, дзе крэйда выходзіць навéрх і на мае на сабé ніякага пакрыцця. Дарога, што йдзé тудою, улётку бéлая, у восені-ж бéла-шэрая, трудная для праезду, пакрытая моцна прыліпаючай да колаў гразёю»*). Здабываюць крэйду мяйсцовымі сялянне ранняю вясною ды позняю восеньню, адным словам — калі ёсьць час. Капаюць для гэтага ямы глыбінёю 3—4 саж.; пасъля іх пакідаюць без дагляду і яны заплываюць ды засыпаюцца. Толькі ў в. Лукі (на заход ад м. Міра) здабываюць крэйду ў большым разъмеры і збываюць яе ў Мёнск, Барысаў і Вільню. Здабываюць яшчэ крэйду шмат дзе ў Рослаўскім пав., у паўднёвой Магілеўшчыне ды ў Аўгустоўскім пав. ля в. Лабна.

Вапна спатыкаецца па ўсёй Беларусі. Багатыя залежы яе эксплуатуюцца пад Мёнскам (Смалевічы), ў Се́ньнінскім пав., ля Смаленску, Віцебску, пад Воршаю і ў шмат іншых мяйсцох. Пад Воршаю на беразе Дняпра ляжыць пласт вапны таўшчынёю каля 2 саж. Што год выпалоюць тут да 200 тыс. пудоў вапны. Аршанская вапна наагул лічыцца ў нас найлепша. Па ўсёй Віцебшчыне здабываюць долёміты ды вапнякі і ўжываюць іх як будаўляны матар'ял. Каля Смаленску і ў Рослаўскім пав. ляжыць навыкарыстаны вапенны туп, дзюркаваты матар'ял, зложені з вуглякісле вапны, асéшай з вапенных крэйніцаў; як будаўляны матар'ял здабываюць мяйсцамі (у Бабруйскім, Рачыцкім пав.) **пяшчанікі** ды іншае камéнне. У канцы трэба адзначыць, што Беларусь вéльмі багата ўсялякімі глінамі, пачынаючи каолінам (самая чистая гліна, з якое робяць парцелянавае і фаянсавае судзьдзё), якога знаходзяць у розных мяйсцох, прыкл., ля м. Таляханаў у Пінскім пав. Тры валы на вагонь гліны знаходзяць у старых пластах у Чавускім ды Дарагабужскім пав. Шмат дзе здабываюць дужа добрыя ганчарныя гліны — прыкл., ля в. Яснянца (у Наваградчыне над р. Сэрвачам), ля м. Ракава (у Мёнскім пав.), у Смаленшчыне, Віцебшчыне і г. д. Каля Смаленску, м. Копыся, Івёнца (Мёнск, пав.) ды ў іншых мяйсцох здабываюцца добрыя гліны для вырабу кахляў. У канцы ўсюдых капаюць гліну для вырабу цэглы. Гліны, як і ўсе іншыя мінеральныя багацьці Беларусі, саўсім не асочаны і вéльмі слаба выкарыстаны.

Мінеральныя крэйніцы. Шмат ёсьць у Беларусі ў мінеральных крэйніцаў. Закіданыя ў розных глухіх закутках, вядомыя яны найчасцей толькі акалічнаму насяленню, якое карыстаецца часамі з іх лячэбнае сілы і звычайна лічыць іх съвятымі. Рэдка каторыя з іх робяцца шырэй вядомымі і мéнш-больш эксплуатуюцца.

* Dybowski. Wszechswiat. 1899.

Найляпей выкарыстаны Друскеніцкія крыніцы (у
Друскеніках над Нёманам, на поўнач ад Горадні, рыс. 79)

Рыс. 79. Курорт Друскенікі.

з брома-ёдавымі солямі. Ляжаць яны ў прыгожай і здаровай
майсцовасці сярод хваёвых бароў над Нёманам. Штогод

зъяджаюцца сюды тысячи хворых і наагул людзей, патрабуючых супачынку, з усяе Беларусі й Літвы. У прошлым веку эксплюатаваліся яшчэ серныя і зялезнныя крыніцы ў Лагойску (Барысаўскага пав.), дзе быў досіць вядомы, але цяпер закінуты курорт, ды ў Баркоўшчыне Лепельскага пав. (ля м. Вушача) — серна-зялезнныя. У 30-х гадох прошлага веку ў Баркоўшчыне над возерам быў невялікі курорт, ад якога цяпер засталіся адны руіны.

Па ўсёй Беларусі, асабліва ў паўночнай яе палавіне, раскідана шмат навыкарыстаных мінеральных крыніцаў. Ёсьць яны і сярод вазёраў Браслаўскага (Відзы), Люцынскага (Адэлінова) ды Лепельскага (Вішковічы) паветаў, і наагул у морэнным краі; ёсьць гэтаксама мінеральныя крыніцы ў вярхоўях Дзвіны ды ў беларускай частцы вадазборніку Волгі (Акоўцы, Адрыянопаль) і на спадах Дняпроўскага ўзгор'я, у Магілёўшчыне (Любавічы, Дворыца, В. Слабада, Трошчыцы, Рудня). Недалёка ад Магілёва ёсьць таксама невялікае возера Хіцемля, якога вадою вылέчуюцца розныя наскурныя хваробы. Большасць усіх успомненых крыніцаў — серныя і зялезнныя. У Наваградчыне, ля в. Ясінца (над р. Сэрвачам), ёсьць нéкалькі крыніцаў, якія знаходзяцца на лясістым крэйдавым узгорку «Свяціцы» на 15 сажанёў вышэй роўня вады ў суседній раце. Вада ў гэтых крыніцах выходзіць булькаючы пад моцным напорам. З яе асядае вакола крыніцаў крэйдавы пыл.

Цэлы рад мяйсцевасцій у Беларусі, дзякуючы сваёй цудоўнай прыродзе і здароваму клімату, напрашуеца на тое, каб там зрабіць нéйкія кліматычныя станцыі. З гэтага боку была выкарыстана толькі мяйсцевасць Пагулінка, каля Дзвінску, на беразе Дзвіны; сярод прыгожых хваёвых бароў. Пабудаваны тут мураваныя вадзяныя і кумысовые лячэбніцы, дзе хворыя мёлі ўсякія выгоды і комфорт. Сюда прыяжджала перад вайною шмат хворых на лячэнье, асабліва з суседняга Дзвінска.

§ 39. РАМЯСЛО.

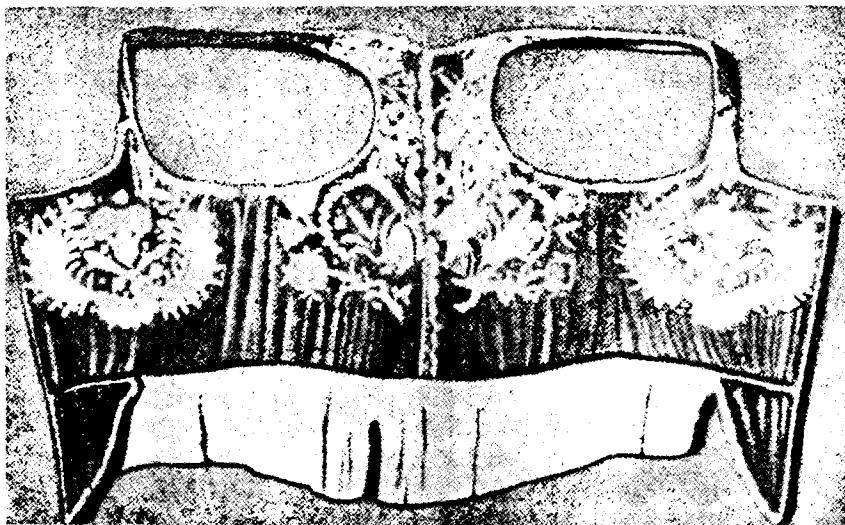
Хатнія рамёслы. Хатнія рамёслы ў Беларусі ня маюць шырокага разьвіцця. У даунейшыя часы хатнія рамёслы мёлі вельмі важнае значэнне. Асабліва іх падтрымлівалі багатыя двары, якія ўсё патрэбнае да раскошнага, другі раз, жыцця выраблялі на мейсцы рукамі падданых — рамеснікаў. Як зъяднелі двары — подупалі і хатнія рамёслы. Асабліва-ж ім пашкодзіла канкурэнцыя танных хвабрычных вырабаў — тандэты. Цяпер хатнія вырабы найболыш пашыраны ў глухіх закутках, куды яшчэ не дайшлі моцныя ўплывы грашавое гаспадаркі.

Спаміж хатніх рамеслаў найбольш пашырана і разьвіта ткацтва. Дауней Беларусь славілася сваім ткацтвам. І да гэтых часоў у музэях пераходзячыя залататканыя слуцкія паясы, вядомыя калісь з свайго хараства па ўсім сьвеце,

Ткалі ў нас і дываны, на якіх вытыкаліся цэлыя малюнкі ды абрэзы, дый іншыя дарагія й прыгожыя тканіны.

Цяпераака ў той самай Случчыне вырабляюць грубыя, бедныя тканіны, якія патрэбны для штодзённага ўжытку сялян.

Ткацтва пашырана ўва ўсёй Беларусі; толькі хіба ў усходній Смаленшчыне яно мала дзе ёсьць. У рэшце Беларусі сялянства адзяе́цца ў вопратку дамовага вырабу. Праўда, вέрхняя вопратка, асабліва съяточная і ў маладзёжы, бывае крамная. Гэта асабліва значна ў заходній Беларусі і каля гарадоў. У ўсходній-жа і паўднёвай ад Слуцку да Смаленску пануе ўсюдых і вέрхняя вопратка сваё работы.

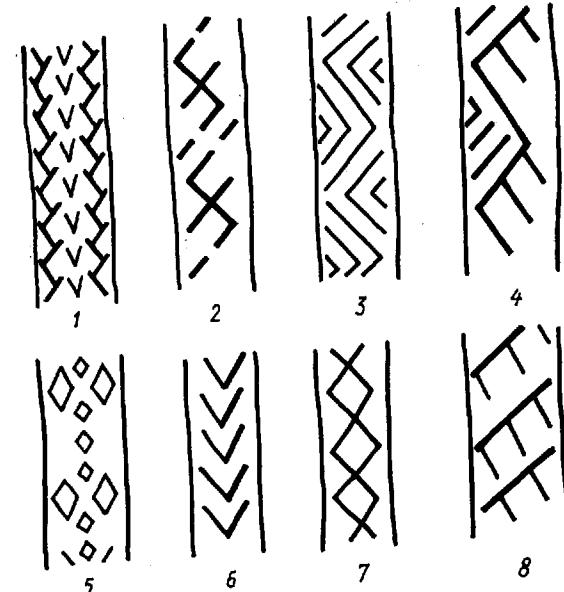
Рыс. 80. Беларускі гарсэцік старое работы.

У большай часыці вясковае Беларусі ткуць усё кабеты. Ткуць яны — паясы, палатно, ручнікі, абрусы, гунькі, коўдры, дываны, сукно, карт і інш. Усё гэтые тканіны маюць чиста беларускі рысунак, які перадае́цца ад матак дочкам (рыс. 80, 81 і 82).

Цяпераашняе ткацтва ў Беларусі абслужуе найбольш сялянства. Аднак у апошнія часы, за прыкладам іншых старонак, сталі заводзіцца і ў нас ткацтва школы, прыкл. школа ў Рэжыцы. Дзякуючы працы гэтай школы, стала ізноў развязвавацца ў нас артыстычнае ткацтва. Пазакладаліся варштаты ў шмат якіх дварох у Наддзвінні і Віленшчыне. На жаль толькі, Рэжыцкая школа мала заемалася беларускім матывамі ў рысунках тканін. Рысункі браліся найбольш польская з-пад Кракава. А як заводзілі школу маскоўцы, дык яны заводзілі маскоўскую рысункі.

Рыс. 81. Палескія дзяўчаткі ў вопратках сваё работы.

Рыс. 82. Дэсані (рысункі) сучасных беларускіх паясоў:
1) «тры ёлачки», 2) «крыжыкі», 3) «крыувулькі», 4) «два капыцікі»,
5) «сыркі», 6) «капыцікі», 7) «ланцужок», 8) «трабелькі».

Другім досіць важным вясковым рамяслом ёсьць ганчарства і наагул вырабы з гліны (рыс. 83). Часамі цэлая ваколіца, дзе знайшлася добрая гліна, бярэцца за ганчарства і закідае гаспадарку. Гэтак ля м. Гарадзішча (Наваградзк. павету) цэлы рад вёсак робіць глінянае судзьдзё, найбольш простае, а таксама і паліванае. Цэнтр гэтага рамяслы — в. Ясінёц. Вёска ляжыць у прыгожай мяйсцовасці, піша адзін падарожны. Па абодвух бакох р. Сэрвача высяцца вялізарныя ўзгоркі, паабрастаўшыя лесам. Хаткі вёскі ў іншых мяйсцах быццам пазрасталіся з гэтымі ўзгоркамі. Перад вачамі — прыятны від. Каля паўтара дзесятка ганчарных печаў, пабудаваных на гародах, паўрастала ў гэтыя вялізарныя ўзгоркі. Дух зямлі адступае перед духам прамысловасці. Відаць, што жыхары моцна парвалі з земляробствам: гумны невялікія, хлявы — таксама. Над пέчамі паробляны ўзрубы, пакрытыя гонтамі ці дахоўкаю. Найбольш вядомы ганчары з Крэва (Ашмян. пав.), Ракава (Менск. пав.), Дзісны, Чашнікаў (Лепельск. пав.), Чарняўкі (Барыс. пав.), Горадна (Пінск. пав.) і г. д.

У Івэнцы (Менск. пав.) вырабляюць добрыя кахлі (для печак). У Горадзеншчыне вырабляюць дахоўку. У Лепельскім пав. шмат людзей займаецца вырабам цэглы.

Дзякуючы багаццю лесам, у Беларусі досіць пашираныя і развітыя хатнія рамёслы дзераўляніх вырабаў.

Сталі маҳоў (што робяць калёсы) найбольш у Ігуменскім, Лідзкім, Чавускім, Аршанскім паветах і ў Смаленшчыне. Можна

гэтых майстроў спаткаць блізка ў кожным мястэчку. Яшчэ больш паширана рамясле бандарскае. У Смаленшчыне (Красенскі павет) робяць шмат лыжак і точанае дзераўлянае пасуды.

У Глуску і Любоні (Бабруйск. пав.), ў Старобіні (Слуцк. пав.) і ў Магілеўшчыне робяць дзераўляныя мэблі — шафы, сталы, ложкі і інш., а таксама судзьдзё (рыс. 84, 85). Сталяроў, наагул кажучы, ёсьць досіць многа, і яны, ня маючы працы, часта займаюцца цесьлярскай работай.

У Ракаве (Менск. пав.) робяць дзераўляныя малатарні і арафы, якія вέльмі падабаюцца гаспадаром дзеля прастаты ўстройства і лёгкасці рамонту.

Рыс. 83. Ганчар.

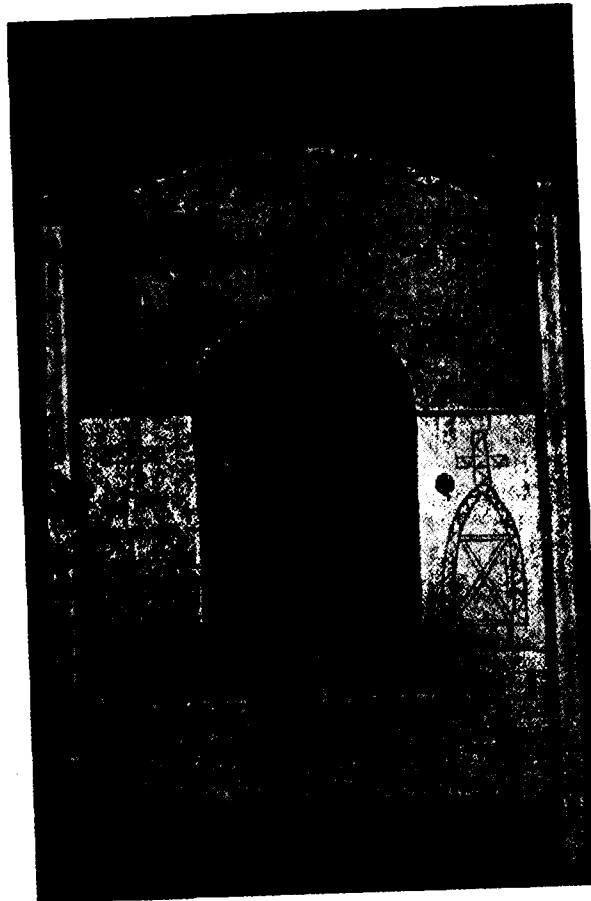
у Чавускім і Клімавіцкім паветах шмат рамёснікаў займаюца вырабам рэшатаў і бёрдаў. Для гэтых мэтаў там-жа, а таксама і ў іншых мяйсцовасцях, азяруць ліповую кару на лыкі. Шмат дзе плятуць на продаж кошыкі з лазы (рыс. 86). А ў Лахве (Мазыр. пав.) плятуць кошыкі з ракітавага караня.

З іншых хатніх рамёслаў трэба ўспомніць аб шавеце і кравецце, пашираных больш-менш усюдых, аб гарбарстве (галоўным чынам аб вырабы кажухоў), і аб прыгатаваныні жорнаў, якое асабліва паширана ў Аршанскім і Сеньнінскім пав. Урэшце ў Гомельскім і Чавускім паветах паширана вялікія шапакі і вайлакоў. Асабліва гэтае рамясло разьвіта ў мястэчку Дрыбіні (Чавуск. пав.).

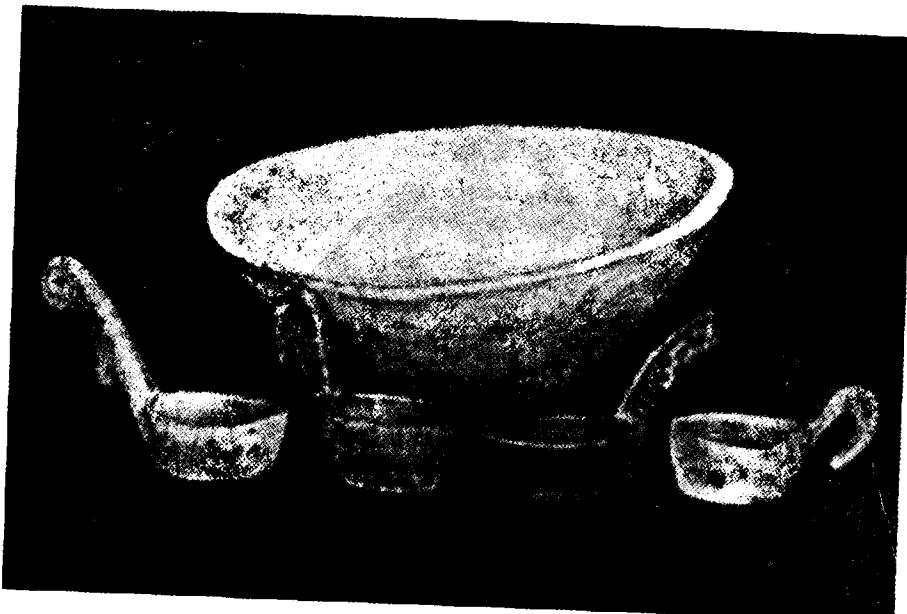
Мéставыя рамёснікі. У нашых мэстах і мястэчках значная частка жыхараў займаецца рамесламі. Сярод месцавых рамеснікаў най-

больш шаўцоў, краўцоў, муляроў, кавалёў, сталяроў і інш. Месцавыя рамеснікі працуюць на ўсё акалічныя вёскі і двары і робяць тавар на заказ.

У мэстах, апроч успомненых рамеснікаў, зьяўляеца шмат новых прафэсіяў, выкліканых патрэбамі мэставых жыхараў. Апроч таго, зьяўляеца шмат рамеснікаў, якія працуюць ужо не на заказ, але для магазынаў і крамаў. Іхнія

Рыс. 84. Бажніца (рама для вобразу) сваё работы.

Рыс. 85. Дзераўляныя конаўкі й міса (работы вясковых рамеснікаў).

Рыс. 86. Кашыкар (майстар, што пляце каши).

вырабы называюцца тандэты; яны бываюць звычайна на вельмі трывалыя, затое вельмі танныя і дзеля гэтага маюць самы шырокі збыт.

Такога роду рамёслы найбольш разъвітыя ў вялікіх мэстах. У Вільні і Віцебску вельмі многа вырабляецца гатоўка аздэжы. Гэтаксама ў Вільні і яшчэ ў Менску вырабляецца харошае тандэтнае абуцьцё. Апроч таго, у Вільні нéкалькі сотняў рамеснікаў займаецца вырабкою дарагіх скурак, якія закупляліся ў Расей і нават у Нямеччыне, і шыцьцём з іх футраў. Наколькі разъвіты гэтая рамёслы, паказуе тое, што аздэжы і абуцьцё беларускага вырабу разыходзіліся па ўсёй даўнейшай Расей.

§ 40. ХВАБРЫЧНА-ЗАВОДЗКАЯ ПРАМЫСЛОВАСЬЦЬ.

Хвабрык і заводаў на Беларусі мала, а якія ёсьць, то найбольш дробныя. У справе хвабрычна-заводзкае прамысловасьці Беларусь вельмі адсталая. Яна вырабляла перад вайной усіх хвабрычных прадуктаў на больш як на 150 міліёнаў рублёў, тым часам як расейская толькі Польшча вырабляла на 800 міліёнаў, а ў Маскоўшчыне толькі прамысловасьць Падмаскоўскага раёну давала тавараў больш чым на міліярд рублёў. У найбольш-жа разыўтай з прамысловага боку краіне — Злучаных Штатах Паўночнае Амэрыкі тавараў вырабляеца ў год на 30 міліярдаў рублёў.

Такое палажэнне Беларусі тлумачыцца шмат якімі прычынамі. На Беларусі не здабываюць камённага вугаля, ані зялёза. Істнуючыя хвабрыкі прывозяць сабе гэтых два важнейшыя сырэя прадукты са стараны — з Польшчы або з Данецкіх капальняў (на краіне). Другая прычына — гэта палітыка расейскага ўраду, якая рознымі спосабамі памагала прамысловасьці ў Маскоўшчыне коштам іншых краёў даўнейшаше Расей. Дзякуючы гэтаму, шырака разъвілася прамысловасьць каля Масквы і Петраграду. З другога боку, ў Польшчы, багатай камённым вугалём і блізкой да Нямеччыны, нямецкія найбольшія капіталы стварылі другі монцы цэнтр прамысловасьці — ў Лодзі і Варшаве. На Беларусь-же ня трапілі ні нямецкія капіталы, ні падмогі ўраду, а сваймі сіламі Беларусь змагла стварыць толькі ту ю прамысловасьць, якую цяпёр мае.

Але беларуская прамысловасьць шыбка расьцэ. Напрыклад, у Магілёўшчыне за 10 апошніх гадоў перад вайною лік работнікаў павялічыўся на 1/3, а выраб тавараў падвоіўся. Трэба спадзявацца, што з часам, калі Беларусь стане на сваё ногі і спрабуе выкарастаць усё сваё прыродныя багацьці, прамысловасьць нашая дойдзе на мénшае ступені, як і ў іншых эўропейскіх народаў.

У Беларусі, старане найбольш земляробскай, да таго яшчэ багатай лёсам, найшырэй павінны былі-б разъвіцца тыя віды прамысловасьці, якія перарабляюць прадукты гаспадаркі і дрэва. Аднак і гэтых відаў прамысловасьці ня лішне ў нас разъвітыя. Толькі бравароў у нас досіць многа.

Бравары гоняць спірт найбольш з бульбы. Бульба, як мы вéдаем, любіць лёгкую зямлю. Вось дзеля чаго ў пяшчаным Палесьсі, — Прывіцкім, Дняпроўскім і Бярэзінскім, — па дварох садзяць вельмі многа бульбы і амаль на ў кожным двары ёсьць бровар. Бравары, аднак, не абыходзяцца сваёю толькі дварнаю бульбаю, а яшчэ скупляюць бульбу ад дробных гаспадароў з усяе ваколіцы. У глухім Палесьсі, дзе гаспадару, каб прадаць што, трэба цягціся за дзесяткі вёрст па дрэннай дарозе, аказаўшася такім чынам вельмі выгадна для дробных гаспадароў садзіць бульбы як найбольш і прадаваць яе ў бравары.

Усяго ў беларускіх браварох выкуравалася каля 15-цёх міліёнаў вёдраў сьпірту. З гэтага ліку на Беларусі зужывалася каля 6 міліёнаў вёдр., рэшта-ж вывозілася за яе межы. Цікава адзначыць, што Беларусь была амаль на самым цвёрзым краем ува ўсёй даунейшай Ресеi, асабліва заходняя Беларусь. Толькі ў Смаленшчыне ўжываецца гарэлкі гэтулькі сама, як і ў Маскоўшчыне.

У Горадзеншчыне і ў Віцебшчыне выганяюць шмат піва, дзея чаго там і сёюць больш ячменю. На ўсходзе Беларусі, дзе шмат сёюць лёну і канапель, часта спатыкаюцца маслабойныя заводы-аляярні (Смаленск, Гомель, Бранск). Апроч таго, ў розных мясцох спатыкаюцца крухмальныя і дражджавыя заводы. Апошнія істнуюць найбольш пры браварох.

На ўсёй Беларусі паракіданы сыраварні, найбольш пры пактах у вялікіх дварох. Асабліва многа сыраварня ў Смаленшчыне.

Апошнімі часамі адкрываецца ўсё больш паравых млыноў, якія патроху выціскаюць звычайнія вясковыя вадзяныя млыны і ветракі.

Цукраварня ў цяпер на Беларусі блізка што*) няма, затое ёсьць хвабрыкі цукеркаў, шакаладу і іншых прысмакаў; найбольшая з гэтых хвабрыкаў у Вільні.

У лясістых мясцінах Беларусі досіць густа разсéяны невялікія заводы па перарабцы дрэва ды іншых лясных прадуктаў — пільні, смалярні й інш. Дауней з Беларусі вывозіўся толькі непілаваны лес. Дзякуючы гэтаму, паадкрывалася шмат пільні ў Кіеве, Кацярынаславе, Рызе і г. д. Тады й нашыя лясныя гандляры сталі рабіць пільні, і цяпер ужо значная частка лясных матар'ялаў з Беларусі ўзяла пілаванаю. Заводаў такіх яшчэ, аднак, мала, і на гэтым наш край шмат траціць.

Дагэтуль яшчэ шмат дрэва з Беларусі прадаецца заграніцу на паперныя хвабрыкі і там з яго вырабляеца папер, тым часам у нас паперня ў пакуль што — толькі каля дзесятку. Важнейшыя паперні знаходзяцца: ў Дабрушу (Гомельская павету), ля Чашнікаў (Лепельская павету), пад Вільнлю і ў Барысаве. Дабрушская хвабрыка вырабляе найбольш паперы, і прытым лепшыя сарты. Па свайму ўстроіству і па вялічыні займае яна пачэснае мэйсца паміж паперня ўсіх Еўропы. Паперу на ёй робяць: лепшыя сарты — з анучаў, горшыя — з дрэва й саломы, якія перарабляюцца ўперац на асобных заводах. Хвабрыка апрыч пары працуе яшчэ й вадой. Для гэтага выкарастана аграмадная сіла. Іпуці (гл. рыс. 25). На Дабрушскай хвабрыцы працуе каля 1500 работнікаў.

*) Ёсьць некалькі цукраварня ў самай паўднёвой мяжы Беларусі, у Чарнігаўшчыне.

Найбольш дрэва ўзята на тыя хвабрыкі, дзе вырабляюцца горшыя сарты папёры (на вокладкі, абіцьцё) і бібула. Такіх хвабрыкі некалькі ёсьць у Віцебшчыне.

Выраб сярнічак на Беларусі досіць раззвіты. Беларускім сярнічкамі карысталася амаль не палавіна даунейшае Расеi. Найбольш пашырана гэтая прамысловасць у Чарнігаўшчыне (Сафіяўка, Злынка, Навазыбкаў), Меншчыне і ў Віцебшчыне. Найбольшыя хвабрыкі сярнічак у Пінску, Барысаве, Гомелі. Прямысловасць гэтая вельмі хутка расьцягнулася. З кожным годам адкрываюцца ўсё новыя хвабрыкі.

Ткацкія хвабрыкі гуртуюцца каля некалькіх цэнтраў: Беластоку, Клінцоў (Суражскага пав.) і Ярцава (Духаўшчынскага пав.). Найшырэй раззвіта гэтая прамысловасць у Беластоку і каля яго. Тамака працуе хвабрыкі, што прадуць воўну і вырабляюць сукно, корт і драп. Хвабрыкі гэтых былі пазакладаны нэмцамі каля 1800 г., калі яны тамака гаспадарылі пасля III падзёлу Польшчы. Хаця па Тыльзіцкай згодзе Беласточчына і адышла да Расеi, аднак прамысловасць раззвівалася далей, дзякуючы блізкасці мяжы і чужаземным капіталам. Беласточкія хвабрыкі вырабляюць найбольш танныя сарты сукна й драпу, а таксама корт. Шмат гэтых матар'ялаў ідзе на тандэтную вонратку.

Ткацтва раззвілося ня толькі ў самым Беластоку, але і ў ва ўсіх яго ваколіцах. Па дробных мясцінках пад Беластокам пабудаваліся вялікія хвабрыкі з сотнямі работнікаў, а таксама шмат ёсьць і дробных рамеснікаў-ткачоў, якія маюць у хаце варштаты. З гэтых мясцін важнейшыя — Заблудаў, Харашчава, Супрасль.

Беласточкія хвабрыкі вырабляюць у год тавараў больш як на 10 міліёнаў рублёў. На іх працуе каля 10 тысяч работнікаў. Гэта самы важны цэнтр хвабрычнае прымысловасці ў Беларусі.

Другім важным цэнтрам ткацтва трэба лічыць Клінцы Суражскага пав. разам з яго прадмесціямі — Стадоламі, Казённаю Туросянню й іншымі. Тут істнуюць вялікія хвабрыкі, найбольш суконныя; яны вырабляюць у год тавараў (сукна, драпу, коўдраў, ваты й інш.) на 3/2 міліёны рублёў пры работнікаў.

У Ярцаве Духаўшчынскага пав. асобна стаіць вялізная ткацкая хвабрыка, г. зв. Ярцавская мануфактура. Тутака прадуць бавоўну і ткуць найбольш танныя паркалі. Усяго вырабляе гэтая хвабрыка ў год тавараў на 3 міліёны руб.; а на ёй працуе больш 4000 работнікаў.

Трэба ўрэшце звязаць увагу на адну невялікую хвабрыку сукна ў Парэччы (Пінск, пав.). На гэтай хвабрыцы вырабляюцца добрыя гатункі сукна што году на 180 тысяч рублёў.

Ткацкая прымысловасць найбольш раззвітая пры межах Беларусі, перарабляе галоўным чынам прывозныя прадукты (бавоўну, воўну) і падтрымліваеца найбольш чужаземным

каліткам. Аднак пры дагодных варунках у гэтых істнуючых ужо цэнтрах магла-б развіўцца й пашырыцца і буйная беларуская прамысловасць.

Вέльмі шкада, што ў нас мала хвабрыкаў, якія выраблялі-б і лініі на тканіны з нашага-ж лёну, які мы ў аграмадным ліку вывозім за мяжу. Гэткая хвабрыка ёсьць у Крынках Варшанскага пав.

У большых гарадох Беларусі развіваюцца буйныя прамысловасці краёўская, шаве́цкая і інш. Апрача мэханічнага вырабу ботаў, панчох і інш. (Вільня, Менск) ёсьць шмат кантораў, якія раздаюць працу на дом сотням рамеснікаў: шыцыё адзéжы, бялізны, вобую, панчох. У Вільні перад вайною было каля 60 кантораў, якія займаліся толькі панчохамі (Вільня ў гэтай справе займала вéльмі выдатнае мейсца).

Досіць часта ў мястэчках заходняе Беларусі сустракаюцца хвабрыкі табакі. Яны выпісуюць табаку са стараны, найбольш з паўдня, і, пасля мэханічнага і хымічнага пераробкі яе, выпускаюць на рынак табаку да курэння ѹ нюханьня. У табачных хвабрыках працуе вéльмі многа жанок і дзяцей. Найбольшыя хвабрыкі ў Горадні, Пінску, Віцебску.

Гарбарні. Віднае мейсца ў беларускай прамыловасці займаюць гарбарні — г. зн. заводы, на якіх вырабляецца скру. Найбольш гарбарня ў Віленшчыне і ў Віцебшчыне. З гэтага боку асабліва вызначаюцца м. Смаргоні (Ашмянскага пав.), дзе было перад вайною каля 20 гарбарняў, а таксама Вільня, Крынкі, Дзевінск, Ашмяна, Магілёў, Падабранна (Гомельскага пав.), Клінцы, Беласточчына.

Нашыя гарбарні найбольш зьяўляюцца невялічкімі заводамі. У адным Магілёве да 70 дробных гарбарняў. Яны даюць малы даход, але харчуюць шмат работнікаў. Буйных гарбарняў мала. Найбольш іх было ў Вільні.

Гарбарні выпісуюць сырную скру здалёку — з Усходу, Каўказу і г.д. Вырабленыя тавары прадавалі таксама найбольш у Маскоўшчыне. Устройства нашых гарбарняў нялішне добрае, і ім трудна бывае конкураваць з чужазёмнымі гарбарнямі.

Ёсьць на Беларусі магліварні і заводы съвэ-чак. Найбольш іх у Меншчыне.

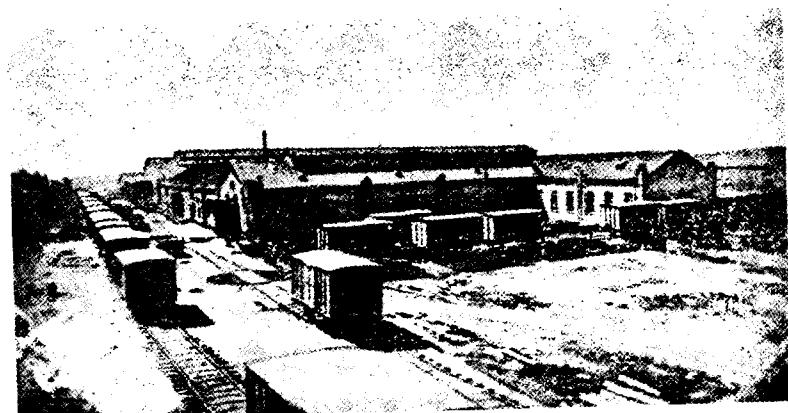
Хвабрыкі мінеральных вырабаў. Пры большых мястах, якія з пашырэннем сёткі чыгунак, з развіццем прамыловасці і гандлю сталі моцна будавацца, павырастала шмат цагельні. Шмат іх ёсьць пад Вільнню, Менскам, Смаленскам. Гэтаксама каля мясташтаба чыгунак на лепшых глінах пабудаваліся кахельныя заводы. Найбольш іх (каля 15) ёсьць у м. Копысі (Гарэцкага пав.).

У лясістых пляшчаных мясціцах досіць часта сустракаюцца — хвабрыкі шкла (гуты). Прамыловасць гэтая моцна развіваецца, бо для гэтага ў Беларусі ёсьць усё патрэбныя

ўмовы. Найбольшыя гуты ў Талочыне (Варшанскі пав.), у Рослаўскім павеце, у Зале́сьсі (Вялійскага пав.). Даўней славілася прыгожасцю судзьдзя, якое вырабляла Урэцкая шкляная гута (Бобр. пав.).

Мэталёвая прамыловасць ў нашым краю развіта вéльмі слаба. Даўней у нас, асабліва ў Віленшчыне, было нéкалькі зялених гутаў, дзе з болотнае руды выплаўляўся чыгун. Цяпер гэтая заводы пазакрываюцца і ўся металёвая прамыловасць працуе з прывазным матар'ялом. Найбольш важным ёсьць тут выраб гаспадарскіх машын і прыладаў. Гэтая вырабы былі развітыя каля Вільні і ў Віцебшчыне. Пад Вільнню была хвабрыка косаў (у Н.-Вяліццы), а ў Віцебшчыне выраблялі плугі.

Іншыя металёвыя хвабрыкі сустракаюцца прыпадкова ў

Рыс. 87. Чыгункавая майстроўні.

розных мясціцах. Гэтак пад Воршаю ёсьць вялікая хвабрыка чыгункаў, у Гомелі, Менску і інш. — чыгуналітнія хвабрыкі.

Вéльмі значэнне ў Беларусі маюць усякага роду чыгункавыя майстроўні (рыс. 87). Хаця яны па большай часці толькі папраўляюць папсананыя часці ў паравозах, вагонах і інш., але займаюць значны лік работнікаў. Такія майстроўні ляжаць у большых чыгунковых вузлох — Менску, Гомелі і інш.

Хвабрычна-заводская прамыловасць можа зъмяніцца вéльмі залежнасці ад усякіх прычынаў. Той магліварнік, які тут дадзены, адносіцца да часу перад вайною. Вайна 1914 г. зрабіла вялікія ўплывы на нашую прамыловасць. Некаторыя прамысловыя цэнтры, напр. Смаргоні, падвергнулись занядбанасці. Пасля вайны, калі ўсе прыдзе да навет зусім развалены. Пасля вайны, калі ўсе прыдзе да нормальнага стану, ведама, нашая прамыловасць будзе іначай выглядаць, чымся ўперад. Але аб гэтым трудна ўгадаваць.

§ 41. АДХОДНЫЯ ПРОМЫСЛЫ І ЭМІГРАЦЫЯ.

З прычыны малога разъвіцца прамысловасці ў Беларусі, малазямяльнасці, нізкое ўраджайнасці зямлі і няўмёньня на ёй гаспадарыць значная частка насялення Беларусі змушана шукаць заробкаў на старанé, а часамі, і зусім выяжджаць з роднага краю ў чужыну.

За апошнія гады вёльмі многа стала выяжджаць на заробкі ў Падночную Амерыку, асабліва з Заходняе Беларусі: з Горадзеншчыны, Віленшчыны. Упэрад ёхала з Беларусі ў Амерыку асабліва шмат жыдоў, якім цяжка ў нас жылося пры старых парадках. За жыдамі ўсьлед падехалі і сяляне-беларусы, звычайна — лепшыя, здаравейшыя работнікі, адважнейшыя людзі. Іх цягнула туды высокая, раўнуючы да звычайнае ў нас, плата за працу, жаданьне паправіць за заробленыя гроши гаспадарку, прыкупіць зямлі. «Апынуўшыся на амерыканскай тэрыторыі, — піша беларускі дзеяч з Амерыкі п. Бубешка, — бяз вёдання англійскае мовы, найчасцей у вялікіх местах — з звычаямі вясковага жыцця, часамі саўсім няпісмёныя, натуральна, павінны быті сяліцца паміж сваіх (беларускіх) жыдоў. А таму, што жыды жывуць найчасцей у вялікіх мэстах, як Нью-Йорк і Чыкаго, дык і нашыя беларусы туляцца там паміж іх; шмат хто навучыўся навет жыдоўскае мовы і зжывающа наагул досіць дружна. Апрача Нью-Йорку, у якім жыве больш як 5 тыс. беларусаў, што працујуць найчасцей у кравецкай прамысловасці, шмат жыве ў Чыкаго, працујуцы ў вёдамых Чыкаскіх рэзініях, значны лік працуе на сталелітных заводах Пітсбургу, у Дэтроіце на самаходных хвабрыках і іншых заводах. Вёльмі шмат пасялілася ў ново-англійскіх штатах Конэкціут і Масачузэт, дзе працујуць у паперна-ткацкай прамысловасці, на цэмэнтовых і цагельных заводах, у лясістых мяйсцовых Канады, на чыгунках, у руднікох, капаюцы канавы, пракладаюцы падзёмныя чыгункі, будуюцы дамы, займаюцы сельскаю гаспадарку; у кожнай галіне ёсьць добрыя спэцыялісты, якія прынясіць шмат карысці нашай Беларусі. Працујуцы беларусы ўва ўсіх галінах прамысловасці, праходзяць практичную школу абсолютна ўва ўсіх майстроўнях; ёсьць сваё коопэратывы, як у краўцоў у Бронズвілі (ваколіцы Нью-Йорку), у сталяроў і цесляў, дома-будаўляні і г. д.»

Ліку беларусаў, жывучых цяпер у Амерыцы, трудна вызначыць; ёсьць іх там у кожным разе сотні тысяч. Працујуцы беларусы ў Амерыцы цяжка і зарабляюцы мэнш, чым амерыканскія работнікі, бо на прыимаюць удзелу ў амерыканскім работніцкім руху. Каля 95 % нашых эмігрантаў жыве ў Амерыцы ня вёдаючи англійскае мовы і дзеля гэтага застаюцца саўсім чужымі амерыканскай культуры, грамадзкаму палітычнаму жыццю. Да апошняга часу на было сядзіць і свайго грамадзкага жыцця, нацыянальных і культурных

арганізацыяў. Цяпёр ужо гэныя арганізацыі ѹстнуюць, паадчыняюцца шмат школаў, рамесленых майстроўняў і г. д.

Значную частку зарабляных грошай амерыканскія беларусы пасылаюць і прывозяць у Бацькаўшчыну.

Толькі малая частка эмігрантаў застаецца ў Амерыцы назаўсёды; у большасці яны вяртаюцца назад і за зароблянія ў Амерыцы гроши купляюць зямлю ды садзяцца на гаспадарку. Дзякуючы ім, вялікія прасторы дворнае зямлі ў Заходній Беларусі перайшлі да сялянства. Гэта робіць эміграцыю ў Амерыку карысным для Беларусі зъявішчам. Была б яна яшчэ больш карысна для нашага краю, калі-б беларусы з Амерыкі прывозілі ня толькі гроши, але й амерыканскія культурнае і грамадзкае ўзгадаванье, ды каб іхня туга па Бацькаўшчыне перарабілася ў нацыянальную сувядомасць; здаецца, гэтага ўжо чакаць ня доўга засталося.

З усходняе Беларусі — з Чарнігаўшчыны, з паўднёвае Смаленшчыны, з Клімавіцкага, Чэрыкаўскага, Мсціслаўскага пав. вёльмі многа выяжджае на работу ў Данецкія калоніі (на Украіне). Заробкі там таксама досіць высокія, але варункі працы надта цяжкія і нездаровыя. Асабліва шмат выяжджае з Навазыбкаўскага, Суражскага, Клімавіцкага пав. З Навазыбкаўскага павету выяжджае на заробкі ад $\frac{1}{4}$ да $\frac{1}{2}$ ўсяго дарослага насяленья.

З паўднёвых частак Беларусі шмат хто выяжджае на летнія заробкі ў чарназёмныя стэпы, на Украіну, Дон, Кубань.

Урэшце з усіх частак Беларусі выяжджае шмат народу на працу ў большыя мэсты Расеі — Петраград, Маскву, Адэсу і г. д. Шмат хто з выехаўшых у Расею заставаўся там назаўсёды. Гэткім парадкам у гэтых мэстах стварылася досіць вялікае беларускае насяленне. Хаця акуратных падрахункаў не рабілася, але можна лічыць, што ў некаторых з гэтых мэстаў лік беларусаў даходзіць да 100.000 і больш. Да таго-ж трэба сказаць, што выяжджалі на чужыну лепшыя працаўнікі, шмат выяжджае і інтэлігэнцыі.

Апроч таго, шмат беларускіх земляробаў выехала ў Сыбір. Лічаць, што ў Сыбіру беларусаў павінна быць каля 700.000 чалавек. Хаця яны разсыпаліся па ўсім Сыбіру, але найбольш іх жыве ў Енісейскай губ. — у Канскім, Ачынскім і Краснаярскім паветах. У першым з гэтых паветаў беларусы складаюць $\frac{1}{3}$ частку ўсяго насяленья. Таксама шмат беларусаў жыве ў Усурыйскім краі, ў Табольскай і Томскай губ. У Сыбіру беларусы выбіраюць мяйсці, якія прыпамінаюць ім пакінутую Бацькаўшчыну. Найбольш сέлянца яны ў мяйсцох лясістых, ля вады.

§ 42. ГАНДАЛЬ.

Значная частка мэстовых і местачковых жыхараў займаецца гандлем. Найбольш гандлем займаюцца жыды, а гэта затым,

што ім закрыты былі палітыкай расейскага ўраду іншыя прафесіі. З гэтае прычыны ў Беларусі, дзе жыдом было дазволена жыць (у Маскоўшчыне жыдом расейскі ўрад не дазваляў жыць), асабліва моцна разраслася кляса людзей, якія займаюцца гандлем. Чым больш гандляроў, тым большая паміж іх конкурэнцыя, а чым большая конкурэнцыя, тым пакупцы дастаюць лепшы тавар і таней. Вось-жа ў Беларусі, дзякуючы значнай лічбе гандляроў і іхній конкурэнцыі, гандаль стаіць досіць добра.

Памагае гэтаму і само географічнае палажэнне Беларусі, а таксама і досіць значнае разъвіцьцё ўсякіх дарог. Гэтыя прычыны ўжо з даўных часоў далі магчымасць разъвіцца ў Беларусі шырокаму гандлю.

Яшчэ ў часы дагістарычныя цераз Беларусь ішлі важнейшыя гандлёвыя дарогі і ў беларускіх мэстах ішоў бойкі торг і мяна тавараў з усяго тадышняга сьвету. Найбольш ходкімі таварамі былі: бурштын, скура, мёд, воск, віны, тканіны, хлеб і інш. Усімі гэтымі таварамі й таргавалі нашыя продкі, і для гэтае мэты, мусіць, наўпярод і пазакладаліся старыя беларускія месці — Полацак, Віцебск, Менск, Смаленск, Горадня, Тураў, Пінск ды інш. Некаторыя месці, напрыклад Менск, навет саме імя сваё дасталі, відаць, ад галоўнага занятку сваіх жыхараў — гандлю, м'ены. Месці гэтыя ляжаць найбольш у тых мяйсцох, дзе гандляры перацягвалі сваё тавары з аднаё ракі ў другую, калі па пέршай нельга было далей ёхаць, ля волакаў.

Пастаянныя войны, якія адбываліся сотні гадоў на Беларускай зямлі, зруйнавалі нашыя месці. Да ўнікальных беларускія гандляры зъяднелі і сталі займацца іншымі заняткамі. Да таго-ж у тых часах (у Сярэдняй Вякі) занятак гандлем лічыўся для шляхціца, напрыклад, паніжаючым ягоную годнасць. Вось як раз тады за гандаль у нас бяруцца жыды, пакрысё арганізуясь яго і займаюць усяго цалком у сваё руки.

За мяжу Беларусь, як ужо можна было бачыць з апісаныя гаспадаркі й промыслам, вывозіць найбольш лес і лясныя матар'ялы, а таксама лён, пяньку, садовіну, сьпірт, сярнічкі і г. д. Увозіцца найбольш пшоннае муки і ўсялякага з божжа, а таксама ўвозіцца: каменны уголь, газа, цукар, усялякія мэталі і мэталёвыя вырабы, штучныя гнаі (парашкі), красныя тавары і галянтары ды інш. Акуратнага падрахунку загранічнага гандлю Беларусі яшчэ ня зроблена.

Як бачым, вывозіць Беларусь заграніцу адны блізка сырья прадукты, а прывозіць — фабрикаты. На пераробцы нашага сырцу зарабляюць іншыя краі, мы-ж, купляючы іхнія вырабы, павінны аплачваць іхнія зыскі. Беларускі лён, прыкл., купляе бэльгійская хаварыка, вырабляе з яго палатно, якое пасыля мы купляем, аплочуючы і працу бэльгійскага работніка, і зыскі бэльгійскага фабрыканта, і цэлы рад мытных падаткаў. Беларусь

такім чынам іграе ролю калёніі для сусьветнага капіталу. Прыйчынаю гэтага палажэння ёсьць лішне малое разъвіцьцё ў нас прамысловасці, на чым Беларусь вёльмі шмат траціць. Мы маглі-б саўсім ня прывозіць з заграніцы або прывозіць шмат мэнш, чым цяпер: цукру, штучных гнаёў, мэталёвых вырабаў; наадварот, пры шырэйшым разъвіцьці нашае прамысловасці мы маглі-б вывозіць заграніцу — шмат паперы, ільняных тканінаў, гатовых дзераўляных вырабаў і прадуктаў перагонкі дрэва й торфу; а пры належнай пастаноўцы гаспадаркі наш малазначны цяпер вывоз мясных і малочных прадуктаў (масла, сыроў) і садовіны мог-бы прынесьці вялізарныя разъмеры.

Гэткія магчымасці ёсьць перад нашым краем у будучыне. Іх зьдзейсненне залежыць у значнай мярэ ад палітычных варункаў, шмат, аднак, у гэтай справе можа зрабіць сваімі высілкамі сама съвёдамае грамадзянства, якія гледзячы ні на якія палітычныя варункі. Можа яно перад усім падняць прасвіту народных масаў і іх эканомічную самадзейнасць.

Галоўнымі тарговымя цэнтрамі, мэйсцамі гуртоўнага гандлю і складаў ёсьць месці: Вільня, Менск, Віцебск, Беласток, Гомель, Дзевінск, Пінск. З гэтых цэнтраў разыходзяцца тавары па дробных мястечках, адкуль іх і дастае насяленыне.

Вялікаю перашкодаю для гандлю, як і для прамыловасці, ёсьць недахват буйнога капіталу. Затое дробныя капіталы, якія ў Беларусі ёсьць, зварочуюцца скора і, значыць, даюць добрыя зыскі. Гэта паказуе, што старана нашая ў гандлёвых адносінах стаіць высака.

Добрая пастаноўка прыватнага гандлю доўга перашкаджала разъвіцьцю ў Беларусі спажывецкіх коопэратаў. Толькі за апошнія гады, і то перш-наперш пад уплывам палітычных абставін, спажывецкая коопэратаўства стала значна разъвівацца, усё больш і больш выціскаючы прыватных гандляроў. Стварылася нéкалькі вялікіх коопэраторскіх організацый, як «Цэнтрабеласоў» (Цэнтральны Саюз спажывецкіх таварыстваў Беларускага Краю) — у Менску, у якім злучаны сотні вясковых коопэратораў цэнтральнае Беларусі, «Віленскі Саюз Коопэратораў», які абыймае коопэраторыўныя Заходнія Беларусі. Значныя коопэраторскія арганізацыі існуюць і на ўсходзе Беларусі — у Віцебску, Смаленску, Гомелі і г. д. Ўсё яны абслугуюць найбольш спажывецкія коопэраторыўныя, якія за час вайны асабліва моцна разрасліся, дзякуючы таварнаму голаду.

Іншыя віды коопэратаў, а перад усім гэтак важныя для гаспадарнага жыцця Беларусі, як земляробская, крэдытовая, у нас, на жаль, яшчэ вёльмі слаба разъвітыя. Наагул коопэратаў мацней разъвіваецца на ўсходзе Беларусі, дзякуючы уплывам магутнага коопэраторскага руху Украіны і Маскоўшчыны.

§ 43. Д А Р О Г I.

Беларусь мае густую сётку прыродных дарог. Яна ўся зрэзана рэкамі, якіх вытакі ляжаць недалёка ад аднаго, а да таго-ж яшчэ й не разъздёлены высокімі гарамі. Дзеля гэтага няма вялікіх перашкод, каб праве́сьцы злучаючыя каналы. Гэтыя каналы й праведзены — імі злучаюцца рэкі, што цякуць у Чорнае мора, з тымі, што цякуць у Балтыцкае мора.

Апроч вадзянных дарог, у Беларусі, асабліва Заходній, развіта досіць густая сётка чыгунак і шосаў. Хаця гэтыя дарогі будаваліся найбольш дзеля ваённых мэтаў, аднак яны маюць і вялізарнае эканамічнае значэнне.

Дарогі Беларусі маюць і вялікае паміжнароднае значэнне. Беларусь ляжыць як раз на вузьле ўсіх глоўных дарог, якія йдуць з Украіны й Маскоўшчыны ў Заходнюю Эўропу. Ведама, што і для Украіны, і для Маскоўшчыны надзвычайна важна, ці гэтая іхняя брама ў Эўропу будзе адчынена, ці не. Гэтае значэнне Беларусі было, бадай, ці не найважнейшаю прычынаю безканечных войнаў, якія вяла, пачынаючы з XV веку, Маскоўшчына, а перад ёю — кіеўскія князі на нашых просторах.

М о р а. Марскія дарогі, як ведама, найвыгаднейшыя дый найтаннінейшыя. Беларусь ляжыць паміж двух мораў — Балтыцкага й Чорнага, пры гэтым да пέршага значна бліжэй, чымся да другога. Але нідзé Беларуская зямля да самага берагу мора не даходзіць. Дзеля гэтага мусіць наш гандаль карыстацца марскімі портамі, якія ляжаць на чужой зямлі.

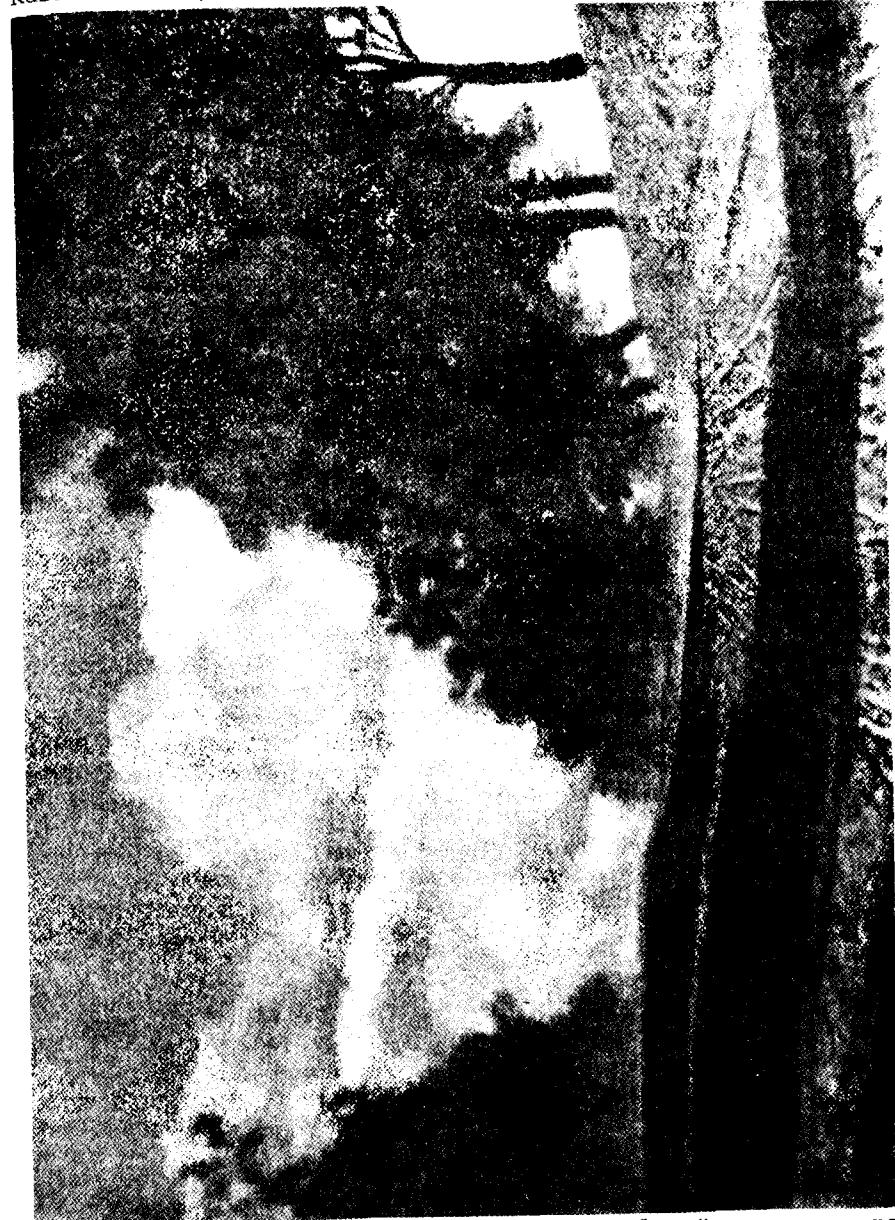
З портаў Балтыцкага мора найбольшое значэнне для Беларусі маюць: Рыга, Лібава, Клайпеда, Кёнігсберг (Каралевец) і Гданск.

Рыга — ля Рыжскага затокі над р. Дзьвіною, якая ў сваім верхнім і сярэднім цячэнні абвадняе паўночную Беларусь; Бярэзінскім-жа каналам злучана Дзьвіна з Дняпром. Такім парадкам уся паўночная-ўсходняя Беларусь — прымерна аж да р. Бярэзіны, цягніе да Рыжскага порту. Чыгункі таксама злучаюць Рыгу найпраścieй з поўначай і ўсходам Беларусі. Тым часам з Заходній Беларусій сувязь не такая моцная. Цераз Рыжскі порт вывозіцца шмат лесу, лёну і пянькі з Беларусі, а таксама збожжа з паўднёвае Маскоўшчыны.

На жаль, Рыжскі порт вельмі доўга (каля 4 месяцаў) узімку бывае замерзшы.

Значэнне Рыжскага порту, як мы бачым, для Беларусі надта вялікае. Яно яшчэ пабольшала-б, калі-б нашыя вадзянныя дарогі былі расчышчанымі і каб судаходства па іх на мяла гэтулькі перашкодаў.

Лібава звязана з цэнтрам Беларусі старой чыгуначнай лініяю (Лібава-Роменская). Лібава мае блізка што

Рыс. 88. Беларускі гасцінец.

незамярзаючы, вельмі выгодны і добра ўстроены порт. Дзеля гэтага мяла яна дагэтуль вельмі важнае значэнне для

беларускага гандлю. Асабліва гэтае значэнныне павялічылася тым, што порты, ляжачыя далёй на паўдня, былі адrezаны ад Беларусі нямецка-расейскай мяжой. Шмат ішло цераз Лібаву і ўкраінскага збожжа.

Рыга й Лібава ляжачь на латышскай зямлі.

На Літоўскай зямлі, пры вусьці Нёмна ляжыць порт Клайпэда (па нямецку — Мэмэль). Клайпэда павінна-б быць адным з найважнейшых для Беларусі портаў. Сыстэма Нёмна абымае ўсю заходнюю Беларусь, а каналы Агінскі да Аўгустоўскі злучаюць з ёю й рэкі паўднёвае Беларусі. Ня гледзячы на тое, што Клайпэда перад вайною была аддзелена ад Беларусі дзяржаўным рубяжом, праз яе шмат вывозілася заграніцу беларускага лесу. Калі-б палітычныя варункі не перашкаджалі, а карыта Нёмна й яго прытокаў і каналаў, звязаных з Нёмнам, было добра ўрэгулявана, Клайпэда магла-б мець для беларускага гандлю дужа вялікае значэнне.

Ніжні Нёман Фрыдрыхсграбэнскім каналам і р. Прэгелям звязаны з Кёнігсбергам; па гэтым канале значная частка тавараў ішла з Нёмнам праста ў Кёнігсберг.

Кёнігсбергскі порт (Піллау) — найбліжэйшы з усіх марскіх портаў да Беларускае зямлі, ляжыць у Нямеччыне, пры ўтоку р. Прэгеля. Некалькі лініяў чыгункі звязае яго з беларускімі местамі (Беластокам, Горадняю) безпасярэдна, а лінія Коўна — Кёнігсберг, якая ідзе цераз Літоўскую зямлю, звязае яго з Вільніем. Апроч таго, р. Прэгель, як сказана, злучана каналам з Нёмнам.

Кёнігсберг з даўных часоў вёў широкі гандаль з Беларусі. І дагэтуль праз яго вывозіца шмат беларускага плянкі, лену і г. д.

Урэшце для паўднёвае й заходніе Беларусі можа мець значэнне й Гданскі порт, што ляжыць пры ўтоку Віслы. Рэкі сыстэмы Віслы — Буг, Нарва і Бабёр абвадняюць заходнюю Беларусь, а Каралеўскі канал звязае з Віслай паўднёвае Палесьсе.

З портаў Чорнага мора пэўнае значэнне могуць для нас мець: Хэрсон, што ляжыць пры ўтоку Дняпра (цераз яго ідзе лесу з Беларусі) і суседнія порты — Адэса, Мікалай і г. д. Аднак усё яны ляжачь занадта далёка ад Беларусі. Налéжаць яны да Украіны.

Ня маючы сваіх марскіх портаў, Беларусь мусіць нейк умовіца з сваімі заходнімі суседзямі, каб карыстацца іхнімі портамі і тым забяспечыць беларускаму гандлю дарогу на широкі сувéт.

Вадзяныя дарогі. Аб прыродных вадзяных дарогах мы ўжо казалі, апісуючы рэкі ды вазёры. Беларусь мае густую сетку судаходных рэк — больш 12 тыс. вёрст даўжыні маюць яе вадзяныя дарогі, а на 100 кв. вёрст прастору прыходзіцца каля 4,5 вёр. вадзяных дарог. Навет Нямеччына, у экономічным жыцці якое вадзяныя дарогі ўтвараюць вялікую ролю, мае

радзéйшую, чым у нас, іх сётку (3,5 в. на 100 кв. вёр.). Праўда, нашыя рэкі й каналы найбольш закінутыя, неагледжаныя й дзеля гэтага карыстацца імі часта няма як. Але пры пэўных клопатах гэтыя заганы можна было-б зынштожыць, навет значна павялічыць даўжыню судаходных частак рэкаў.

З непараевых судзінаў, якія ходзяць па беларускіх рэках і каналах, важнейшыя: віціны — на Нёмне, падыймаюць да 14.000 пуд, с тругі і баркі — вялікія бязмачтавыя судзіны, якія ўжываюцца выключна для сплаву ўніз па цячэнню; бэрліны — вялізарныя судзіны, падыймаюць па некалькі дзесяткаў тысяч пудоў, маюць мачту і ходзяць часамі на парусох. Зыве рху пакрытыя яны двухскатнаю страхою. А айбы — гэтаксама маюць мачты і парусы, але ня маюць страхі. Невялікія гэтыя судзіны (падыймаюць да 5000 пуд.) апошнімі часамі вёльмі пашыраліся, асабліва на Дзівіні.

Па большых рэках Беларусі ходзяць апрача непараевых судзінаў — і параходы. Лік іх даходзіў у вадзяборніку Дняпра — да 150, Дзівіны — да 100. У некалькіх мяйсцох у Беларусі былі заводы, дзе будаваліся новыя параходы й судзіны. З паміж іх найбольшы перад вайною ісцінаваў у Пінску.

Найважнейшымі беларускімі рачнымі прыстанямі ёсьць: 1) Гомель, 2) Пінск, 3) Магілёў і 4) Віцебск.

Штучныя вадзяныя дарогі, якія былі затрачана, каб іх правесці, неагледжаны і мала ўжываюцца. Важнейшых судаходных каналоў у Беларусі чатыры: Бярэзінскі, Агінскі, Карапеўскі і Аўгустоўскі.

Бярэзінскі канал злучае Бярэзіну з Дзівінью. Ідзé ён праз рэкі Сэргуч (прыток Бярэзіны), возера Манéц, якое злучана каналам з воз. Бярэшта; з апошняга-ж возера выплывае рэчка Бярэшта, прыток Эссы. Эсса ўпадае ў Лéпельскага воз., а з гэтага возера ўжо выплывае прыток Дзівіны Вулла. Уся гэтая сыстэма рэчак і вазёры ляжыць у лядавіковай даліне, што злучала Бярэзіну з колішнім Полацкім лядавіковым возерам.

Бярэзінскі канал быў выкананы ў 1805 годзе. Роблены ён быў няўмёла і нядбала, і затым ужо адразу пасля адкрыцця быў ён мала прыдатны да судаходства. Пасля некаторы час у Барысаве быў гэткі нізкі мост праз Бярэзіну, што пад ім не маглі праходзіць судзіны, і з гэтага прычыны рух судзінаў па канале саўсім спыніўся; бяз належнага дагляду канал, рэкі і вазёры, уваходзячы ў яго сыстэму, зъмялчэлі, іх пазаносіла пяском, і калі ў Барысаве пабудавалі новы, вышэйшы мост, дык судаходства па канале не магло ўжо аднавіцца; цяпер па ім толькі сплаўляюць плыты.

Агінскі канал злучае Ясельду (прыток Прывіці) з Шчаррою. Даўжыня яго каля 50 вёрст. Ідзé канал па балоцістых прасторах Палесся і праходзіць праз два вялікіх возеры — воз. Ваганошчы і воз. Вульку. Выкананы канал яшчэ

ў XVIII вёку стараньнем і коштам князя Агінскага, у чэсць якога й носіць сваё імя. Цяпёр служыць ён найбольш для сплаву плытоў, але перацягуюць па ім і баркі на лінах.

Каралеўскі канал (або Дніпроўска-Бужскі) злучае найбольшы з каналаў Беларусі. Ён мае ўдаўжкі каля 75 вёрст, а ўшыркі — каля 10 саж. Пракапаны ён яшчэ ў XVIII веку. У 1848 годзе быў ён паглыблены. Канал гэты мае вялікае значэнне, злучаючы Дняпро з Віслай. Па ім ідзе лясны тавар, а таксама й хлеб з Украіны ў Гданскі порт, што ляжыць пры вусці Віслы.

Аўгустоўскі канал злучае Віслу з Нёмнам цераз р. Бабёр (прыток Нарві), ягоны прыток Нэтту і р. Чорную Ганжу (прыток Нёмна). Ідзе ён увесь час па днё даўнейшае лядавікове даліны, па якой воды Мараchanкі сцякалі ў Бабёру, Нарву й Віслу. Рух па канале малы, бо вады ў ім мала.

Усё апісаныя чатыры каналы злучаюць Чорнае мора з Балтыцкім. Даўно ўжо зьявілася думка, каб каторы з гэтых каналаў, а таксама й рэкі, з ім злучаныя, моцна паглыбіць і разчысьціць, ствараючы такім чынам Вялікі Балтыцка-Чарноморскі вадзяны шлях. Праектавалі для гэтага мэты выкарыстаць Бярэзінскую сыштэму, паглыбляючы Дзізвіну і Дняпро гэтак, каб па канале маглі хадзіць самыя вялікія судзіны. Калі-б гэтыя праекты зьдзейсніліся, па нашай зямлі ўзноў, як у старадаўнія часы, прайшоў-бы вялікі вадзяны шлях, злучаючы ўсход Эўропы з яе заходам. Пэўне, што на гэтым шмат-бы выигралі ўзъбярэжныя мэсты і ўся Беларусь.

Чыгунакі. Агульная даўжыня ўсіх чыгунак Беларусі каля 7 тыс. вёрст. Прымяочы пад увагу вялізарны прастор Беларусі, трэба прызнаць нашу сётку чыгунак рэдкай. Тады як у Нямеччыне на 100 кв. вёрст прастору выпадае 12 вёрст чыгунакавае лініі, у Беларусі толькі 2 вярсты. Затым-же ў нас, асабліва на ўсходзе, ёсьць шмат мясыцінаў, якія ляжаць ад найбліжэйшага станцыі за 50—60, а то й 80 вёрст. Найгусцей чыгункі ляжаць на заходзе Беларусі, у Горадзеншчыне, дзе яны будаваліся дзеля ваеных мэтаў, бо там недалёка праходзіў расейска-нямецкі рубеж. Найменш чыгунак у Магілёўшчыне, Палесці і Смаленшчыне.

Шмат якія з паміж чыгунак Беларусі маюць важнейшае транзітовае значэнне: па ім перавозяцца тавары й людзі з Маскоўшчыны і Ўкраіны на заход і наадварот. Да гэткіх належыць перад усім чыгункі, якія кіруюцца да марскіх портаў: Лібава-Роменская, па якой гэтак шмат ішло ўкраінскага зборжжа ў Лібаву, Рыга-Арлоўская, што злучала з Рыжскім портам чарназёмныя краіны Маскоўшчыны, і Маскоўска-Віндаўская — гэты найкарацейшы шлях ад Масквы да мора й да Нямеччыны. Разам з tym гэтыя чыгункі ўтвараюць вялізарную ролю і ўнутраным жыцці Беларусі. Лібава-Роменская чыгунка злучае між сабою тры

важнейшыя гандлёвые цэнтры Беларусі — Вільню, Менск і Гомель, звязае з заходам і з морам найдалей ад іх ляжачу паўднёва-ўсходнюю Беларусь. Рыга-Арлоўская чыгунка, што праходзіць праз Бранск, Смаленск, Віцебск і Дзізвінск, ня меншае значэнне мае для паўночнае і ўсходняе Беларусі.

Некалькі чыгунак ідуць у кірунку на Варшаву. Яны створаны па большай часці для стратэгічных мэтаў, але таксама і для падвозу грузаў да граніцы з Нямеччынаю і абслужвання прамысловасці Польскага краю. Гэта лінія Паўночна-Заходняя, лінія з Палацку на Седлец, Маскоўска-Берасцейская і Палеская (лінія Берасцьце — Бранск).

Паўночна-Заходняя ідзець каля заходняе мяжы Беларусі і злучаець важнейшыя мэсты Заходняе Беларусі — Вільню, Горадню, Беласток, Дзізвінск. Гэта найстарэйшая з усіх чыгунак Беларусі.

Лінія Палацак — Седлец адкрыта нядайна; яна праходзіць па Заходній Беларусі, звязаючы найбольш развітыя з экономічнага боку часткі краю. Яна ідзець праз мэсты: Ваўкавыск, Ліду, Маладэчына, Вялікую, Палацак і Невель.

Маскоўска-Берасцейская мае найбольш палітычнае значэнне. Яна злучае цэнтр Маскоўшчыны з цэнтрам Польшчы — Варшавай і праходзіць цераз самую сярэдзіну Беларусі. На ёй стаяць мэсты: Смаленск, Ворша, Барысаў, Менск, Берасцьце. Для Беларусі мае яна апрача палітычнага і вялікае экономічнае значэнне.

Лінія Берасцьце-Бранск праложана праз самую глухую сярэдзіну Палесці, праз непраходныя лясы і болоты, ідзець часамі навет па дрыгве. Лінія гэтая мае і стратэгічнае бязъмежныя прасторы Палесці і Беларускага лесастэпу. Яна праходзіць праз Пінск, Мазыр, Рэчыцу, Гомель і Навазыбкаў.

З Кіева і Заходняе Украіны ідуць праз Беларусь тры лініі: 1) Карасцень — Жлобін — Петраград, 2) Вільнія — Роўна і 3) Ковель — Граева. Першая лінія праходзіць цераз Віцебск, Воршу, Магілёў і Рагачоў. Нядайна яна праходзіць праз Беларусь (на Мазыр і Карасцень) і цяпёр праразае глухую краіну цэнтральнага Палесці. Перасекі сярэдзіну Магілёўшчыны, яна адрадзіла ў гэтай краіне экономічнае жыццё: гарады сталі хутка расыці, развіўся гандаль і прамысловасць.

Лінія Вільнія — Роўна і Ковель — Граева маюць вялікае транзітовае значэнне — гэта найбольшыя і найвыгаднейшыя шляхі з хлебароднае Украіны ў Нямеччыну і да Балтыцкіх портаў. Першая лінія ідзець праз Лунінец, Баранавічы, Ліду і Вільню, а другая — праз Берасцьце, Бельск і Беласток — каля нашае мяжы з Польшчай.

Апроч гэтых галаўнёйшых шляхоў, ёсьць яшчэ некалькі меншых, якія маюць больш мяйсцовае значэнне. Так, для

Горадзеншчыны важная — лінія Беласток — Баранавічы і таксама лінія Горадзен — Сувалкі — Маргара-бова, якая ўдзёць праста да нямечкага рубяжу. Лініі гэтых, аднак, маглі-б мэць і шырокое транзітовае значэнне, як дарогі, вядучыя з цэнтра Беларусі беспасярэдна ў Нямеччыну. Для паўночнае Віленшчыны важная лінія Свянцяны — Глыбокае (вузакалейная), для Случчыны — лінія Асіпавічы — Слудзак і г. д.

З правядзенінем чыгункі жыцьцё мійсцоваясьці рэзка зъмяннеца. Моцна ажыўляеца гандаль, людскі рух, зъяўляеца ў глушы новыя людзі, будуюца пры станцыях новыя гарады й мястэчкі і патроху гінуць усё акаличныя лясы на некалькі дзесяткаў вёрст ад лініі. Горад, цераз які прайшла чыгунка, адразу пачынае моцна расцьці і багацэць. Найбольшыя месці Беларусі як раз ляжаць на крыжаванні некалькіх чыгунак.

Цікава гісторыя некаторых новых местаў, павырастаўшых пры станцыях. 50 гадоў назад Баранавічы былі маленъкаю вёскаю. Цераз іх прыйшла тады Маскоўская-Берасцейская дарога і была пабудавана станцыя. Праз гадоў дваццаць цераз Баранавічы перайшла другая дарога, а пасля й трэйцяя. Была ўжо яны мэлі 30 тысяч жыхараў. Такіх зялезнадарожных местаў ёсьць некалькі — Лунінец, Маладечна, Жлобін,

ранавічы пачалі моцна расцьці. Перад вайною ўжо яны мэлі яшчэ некалькі — Лунінец, Маладечна, Жлобін,

На шосе Беларусь небагатая; мaeць іх усяго каля $4\frac{1}{2}$ тыс. вёрст, і то большая частка знаходзіцца ў Горадзеншчыне. На ўсходзе-ж, асабліва ў Палесьсі, шосаў саўсім мала. Важнейшая шоса — Маскоўская-Варшаўская і Петраграда-Кіеўская. Першая перасякае Беларусь з усходу на захад і ўдзёць цераз Рослаў — Чэрыкаў — Бабруйск — Слуцак і Берасцьце. Яна праходзіць праз шмат глухіх закуткаў Беларусі зъяўляеца там, напрыклад, у Чэрыкаўскім павеце, адзіным лепшым спосабам комунікацыі.

Рыс. 89. Вясковая дорога.

Петраграда-Кіеўская шоса ўдзёць найбольш каля зялённых і вадзяных шляхоў і дзеля таго мае мэншае значэнне для Беларусі. Яна ўдзёць праз Нéвель, Віцебск, Воршу, Магілёў і Гомель.

Найбольш шоса ў Горадзеншчыне, дзе яны пабудаваны дзеля вёенных мэтаў. Тым часам ад іх вялікая карысць і для гаспадарнага жыцця краю. Па заходняй Горадзеншчыне і Сувальшчыне ўдзёць ў розных кірунках больш дзесятка шосаў. Ад аднаго Беластоку шосы разыходзяцца ў 7-х кірунках.

Гасцінцы. Па ўсёй Беларусі ўдуць, злучаючы гарады між сабою, даўнейшыя пачтовыя дарогі — гасцінцы. Яны па большай часці досці выгодныя для руху, маюць значную шырыню, добра ўтрыманы. Гасцінцы з бакоў звычайна абсаджаны бярозамі (рыс. 88). Гэтая безканечная прысады старых бяроз робяць вёльмі прыятнае ўражанье на падарожніх. Ды і папраўдзе яны шмат прыхарошуюць гасцінец, робяць яго выгаднейшым і зъяўляюцца важнай рысаю ў беларускім краявідзе. Гасцінцы і наагул звычайныя няброкаўаныя дарогі (рыс. 89) і ёсьць важнейшымі унутранымі шляхамі Беларусі.

§ 44. ДЗЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ НА КРАІНЫ.

Мы ўжо шмат чаго давёдаліся аб розных бакох жыцця і сучаснага палажэння Беларусі: аб паверхні Беларусі, яе расцілннасці, яе гаспадарцы. Але ўсё гэтае, узятае паасобку, — і горы, і ракі, і гаспадарка і г. д. ёсьць толькі як-бы асобнымі штрыхамі вялікага вобразу, якім ёсьць край і яго жыцьцё. Нам-жэ трэба сабе гэты вобраз так пазнаць, як ён ёсьць папраўдзе, — адразу з усім яго хварбамі і рысамі. Для гэтага трэба разгледзіць усё бакі жыцця краю, усё яго адзнакі, адразу.

Зрабіць гэта ня так лёгка. Занадта многа будзе гэтых штрыхоў, і няма яшчэ ў іх акуратнага парадку. Калі трудна пазнаць увесь край у суцэльнасці адразу, дык ці ня можам мы ўперад у суцэльнасці-ж пазнаць хоць асобныя павёты, краіны і г. д.? Гэта ўжо будзе шмат лягчэй. Наагул можна звойжыць, што чым больш падрабязна захочам мы пазнаць край, тым на мэншыя прасторы павінны яго раздзяліць, каб пасля кожны такі прастор разглядаць асобна.

У гэтай кнізе далёй мы будзем разглядаць асобна паветы, ня дзелячы ўжо іх на меншыя районы, бо аб беларускіх мэншых районах у наўуцы блізка што няма данных.

Паветаў у Беларусі ёсьць каля 65. Калі мы іх будзем разглядаць уважней, пабачым, што часта суседнія паветы вёльмі адзін да аднаго падобныя. Паўстае пытанне, ці не маглі-б мы разглядаць па не-калькі сумежных паветах разам, злучыўшы іх у адну краіну? Гэтак нам і трэба зрабіць. Бо-ж, разгледзіўшы кожны павёт з усіх бакоў, пазнаўшы яго ў суцэльнасці, мы захочам таксама ў суцэльнасці пазнаць і ўсю Беларусь, як мы знаем яе

паасобныя павёты. Шмат лягчэй будзе нам сабé ўявіць усю Беларусь, калі мы гэтая 65 паветаў паскладаем у группы — краіны.

Павёты, злучаныя ў краіну, маюць шмат у сабé падобнага. Але ў чым, у якой адзнацы для нас ёсьць найважнёйшая гэтая падобнасць? Па якіх адзнаках будзем мы злучаць паміж сабою павёты ў краіны?

Беларусь — край земляробскі, а палажэнне земляробства, ды гэтаксама і разьвіццё прамысловасці вέльмі звязана з шчыльнасцю або гушчынёю насялення; адзнака гэтая — гушчыня насялення — усюдых добра вымерана, людзі палічаны і таксама — прастор зямлі. Вось-жа гэтую адзнаку — гушчыню насялення мы прымем за адну з важнейшых. Гушчыню насялення павёту мы будзем лічыць, як-бы выкінуўшы паветавае месца, дзеля того, што ў месце народ, вёдама, жыве надта густа, а на гаспадарку гэта не заўсёды моцна ўпłyвае. Дзеля гэтага мы будзем разглядаць гушчыню як сковага насялення.

На гаспадарку, апроч жыхараў, іх гушчыні, упłyвае прырода — грунты, клімат і г. д. Але наймаенней прырода залежыць ад паверхні краіны і яе падняцця над роўням мора. Адну прыроду маюць узгор'і, другую нізіны. Дзеля таго ў страві паверхні мы прымем за другую важнейшую адзнаку; гэтаксама і іншыя прыродныя асобнасці будуть прыняты пад увагу.

Вобраз краіны стварыла прырода яе і яе насяленне. Дзейнасць насялення цягнецца вось ужо праз тысячы гадоў і ёсьць вέльмі разнароднаю. Не заўсёды зможам мы паводле аднае толькі гушчыні насялення злучыць разам тыя павёты, якія прыродна паміж сабою злучаныя ў жыцці. Дзеля таго павінны мы звязаць увагу на экономічныя сувязі (напрыклад, гандлёвыя) асобных паветаў, на іхнія сувязі ў мінушчыне, а значыць — і на систэмы рэк, якія ў гэтай справе не малое маюць значэнне, на звязае майсцовае гаспадаркі, лясістасць і г. д.

Урэшце і палітычная сувязь накладае часамі моцныя свае знакі на край. Ня шкодзіць, іншы раз, прыняць пад увагу, прыкладам, палітычныя межы краю ў мінушчыне.

Возьмем-же мы карту Беларусі і панадпісем на кожным павёце, якая там ёсьць гушчыня насялення. А каб лягчэй было нам разгледзіцца ў гэтых цыфрах, замалюем павёты хварбамі такім спосабам, каб там, дзе найгусьцей насяленне жыве, была й хварба найгусьцей паложана (гл. рыс. 48).

Гляньма цяпёр на карту. У некалькіх яе майсцох хварба ліжыць найгусьцей. Возьмем такі найгусьцейшы павёт, прыкладам Наваградзкі, і паглядзём, якія павёты да яго падобныя, якія ні. Возьмем, з другога боку, павёт з найбольш рэдкім насяленнем — Мазырскі. Калі Наваградзкі будзе асяродкам

аднае краіны, найгусьцейшае, Мазырскі будзе асяродкам найрадзейшае. Паміж гэтых двух паветаў ліжыць пав. Слуцкі. Куды яго аднесці?

Па гушчыні насялення ён займае якраз блізка сярэдзіну паміж Наваградзкім і Мазырскім. І мы вёдаем, што і папраўдзе яго заходняя й паўночная часткі зусім падобныя да Наваградзкага пав. — гэта край земляробскі, ліжыць на ўзгор'і; затое паўднёвая частка — ёсьць такім самым Палесьем, як і Мазырскі павёт.

Але паветаў мы ня можам дзяліць. Значыцца, трэба яго туды ці сюды аднесці. Прыймаючы пад увагу, што большая частка павету і па паверхні, і па грунтох, і па сваіх сувязях злучаем з Наваградзкім.

Такім самым спосабам ідуць, звязкам з Мазырскім паветам рад падобных да яго паветаў Палесці, а з Наваградзкім — паветы, ліжачыя на ўзгор'ях.

Калі мы ўважней прыгледзімся да некаторых такіх групаў паветаў, мы пабачым, што такую, напр., Палесскую, рэдка заселеную группу варта раздзяліць, бо Барысаўскі павёт па сваёй прыродзе досіць мала падобны да Мазырскага, хаця заселены рэдка. Мы звязжам Барысаўскі павёт з Ігуменскім і назавем гэтую краіну Верхне-Бярэзінскім Палесцем (бо ліжыць ўздоўж вέрхняе Бярэзіны), а краіну, зложеную з Мазырскага, Рачыцкага і Бабруйскага пав., дзеля вялізарнага яе прастору можам назваць, напр., Вялікай Палескай нізінаю.

Приняўшы пад увагу ўсё толькі што сказаное, мы дзёлім Беларусь на 14 краінаў. Вось іхнія назовы:

1. Полацкае Наддзвінне.
2. Віленская краіна.
3. Менская краіна.
4. Наднёманская краіна (Горадзеншчына).
5. Надбужанская краіна (Падлясье).
6. Піншчына.
7. Вялікая Палеская нізіна.
8. Беларускі лесастэп (Чарнігаўшчына).
9. Радань (Паўднёвая Магілеўшчына).
10. Верхне-Бярэзінская краіна.
11. Амсьціслаўшчына.
12. Варшанская краіна (Паўночная Магілеўшчына).
13. Віцебская краіна.
14. Смаленшчына.

Разглядаючы ўважна карту Беларусі, падзелянае на гэтых краіны, мы можам зрабіць такі вывод.

Паўднёвы край Беларусі і яе Цэнтр займаюць краіны нізінныя, у большай часці рэдка заселенныя і лясістыя — Піншчына, Вялікая Палеская нізіна, Радань і

Вéрхне-Бярэзінскай краіна, а таксама і Надбужанская краіна (хаця яна густа засёленая). Гэта паяс нізінаў. Ён дзёліць паяс узгор'яў, што аблігае яго з трох бакоў — з усходу, поўначы і паўночнага заходу, на паяс Заходніх узгор'яў, у якім ляжаць першыя чатыры краіны, і паяс Усходніх узгор'яў, у якім ляжаць чатыры апошнія краіны; сюды-ж трэба аднесыці Беларускі лесастэп.

З прыложанае табліцы (стр. 199) можна бачыць, як і ў якія краіны зграмаджаны паасобныя павёты Беларусі, як пры гэтым зъмяніеца гушчыня насялення і лясістасць.

ПАВЁТЫ БЕЛАРУСІ,
іх падзел паміж краінамі, гушчыня іхняга вясковага насялення і лясістасць.

Краіны і павёты	Гуш- чыня вясково- вага наса- лення *)	% пра- стораў, заня- тых лэ- сам**)	Краіны і павёты	Гуш- чыня вясково- вага наса- лення	% пра- стораў, заня- тых лэ- сам
I. Полацкае Наддзвініне . . . 37	30		Слонімскі пав. . . . 34	28	
Полацкі павёт . . 29	37		Ваўкавыскі 41	21	
Лепельскі „ . . . 45	23		Сакольскі 38	20	
Дрысыенскі пав. . . 36	34		Аўгустоўскі 35	30	
Дзісненскі „ . . . 39	25		Пружанскі 36	34	
Ілукштанскі „ . . . —	—				
Браслаўскі (Нова-Алек- сандр.пав.) —	—		V. Надбужанская краіна (Пад- лясьсе) 48	21	
II. Віленская краіна 37	28		Бéластоцкі павёт 53	21	
Віленскі павёт . . 36	27		Бéльскі 47	18	
Троцкі „ —	—		Берасьцейскі 43	23	
Свяцянскі пав. . . 37	24		VI. Пінічына . . . 28	25	
Ашмянскі пав. . . 37	32		Пінскі павёт 19	34	
Вялейскі „ 36	28		Кобрынскі пав. . . . 38	17	
III. Мёнская краіна 43	29		VII. Вялікая Па- леская нізіна . . . 17	44	
Мёнскі павёт . . 41	29		Мазырскі павёт 12	40	
Слуцкі „ 35	32		Рачыцкі 19	44	
Наваградзкі пав. . 53	27		Бабруйскі 20	47	
IV. Наднёманская краіна (Гора- дзеншчына) 38	26		VIII. Верхне- Бярэзінская краіна 25	47	
Горадзенскі павёт . . 42	23		Ігуменскі пав. . . . 26	46	
Лідзкі „ 40	29		Барысаўскі 25	48	

*) Цыфры ўзяты з перапісу 1897 году. Цяпёр яны шмат зъмяніліся.

**) Цыфры ўзяты з зямельнага перапісу 1887 г. Цяпёр яны значна зъмяніліся.

Краіны і паветы	Гуш- чыня вяско- вага нася- лέнь- ня	% пра- стораў, заня- тых лé- сам	Краіны і паветы	Гуш- чыня вяско- вага нася- лέнь- ня	% пра- стораў, заня- тых лé- сам
IX. Беларускі лесастэп	44	23	XII. Варшанская краі- на (Паўночная Магілеўшчына)	37	40
Гомельскі пав.	41	25	Варшанскі пав.	36	43
Навазыбкаўскі пав.	47	20	Магілеўскі	38	47
Суражскі пав.	51	22	Сéннінскі	37	31
Старадубскі пав.	45	20	XIII. Віцебская краіна	32	33
Мглінскі	40	24	Віцебскі пав.	38	34
Трубчаўскі	—	—	Гарадоцкі	34	29
Бранскі	—	—	Нéвельскі	30	33
Гараднянскі	43	26	Сéбежскі	28	35
X. Радань (Паўднё- вая Магілеў- шчына)	34	40	Люцынскі	—	—
Рослаўскі пав.	31	42	Апочацкі	—	—
Клімавіцкі	38	41	XIV. Смалéн- шчына	28	43
Чэркаўскі	36	40	Смалéнскі пав.	35	34
Быхаўскі	29	40	Парэцкі	25	45
Рагачоўскі	34	36	Вяліжскі	23	46
XI. Амсьціслаў- шчына	42	37	Духаўшчынскі пав.	33	39
Мсьціслаўскі пав.	43	39	Ельнінскі	32	39
Чаўскі	38	42	Дарагабужскі	30	41
Гарэцкі	46	35	Бéльскі	16	55
Красенскі	42	31	Ржэўскі	—	—
			Асташкаўскі	—	—
			Тарапе́цкі	—	—

ПААСОБНЫЯ КРАІНЫ БЕЛАРУСІ.

Увага. Для паветаў, якія цалком ня ўходзяць у склад Беларусі, цыфры шчыльнасцьці і лясістасці не падаюцца.